

Definitief dood of steeds meer sterven

De oude en nieuwe mens bij Hermann
Friedrich Kohlbrugge en David Knibbe in
het licht van definitieve en voortgaande
heiliging

Definitief dood of steeds meer sterven

Een onderzoek naar de visies van Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875) en David Knibbe (1639-1701) op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging in het licht van het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de Verenigde Staten over definitieve en voortgaande heiliging

door T.P. van Vianen

Studentnummer: 1901036

Universiteit: Protestantse Theologische Universiteit

Cursus: T-MATH2-2425

Vakgebied: Beliefs

Begeleider: prof. dr. W.H.Th. Moehn

Beoordelaar: prof. dr. A. Goudriaan

Datum van inleveren: 30-05-2025

Woord vooraf

Toen ik voor het eerst Kohlbrugge's preek over Romeinen 6:6a las, was mijn interesse in de thematiek van oude en nieuwe mens gewekt. Zijn radicale vertolking van hetgeen Paulus zegt over de oude mens, riep bij mij allerlei vragen op. Die interesse en vragen hebben geleid tot een onderzoek naar de oude en nieuwe mens in relatie tot de heiliging. Het resultaat van dit onderzoek is deze thesis, die als afsluiting van de Master Gemeentepredikant dient.

Graag dank ik mijn begeleider prof. dr. W.H.Th. Moehn voor zijn kundige begeleiding. Ook dank ik de heer H. Boele voor het meelesen en het delen van waardevolle inzichten over het leven en het werk van H.F. Kohlbrugge. Verder dank ik mijn lieve vrouw, die het hele onderzoek door heeft meegedacht, meegelesen en gecorrigeerd. Boven alles dank ik de HEERE, zonder Wie ik niets kan. SDG.

T.P. van Vianen

Dordrecht, 30 mei 2025

ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός·
ὁ δὲ νῦν ζῶ ἐν σαρκί, ἐν πίστει ζῶ τῇ τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ
τοῦ ἀγαπήσαντός με καὶ παραδόντος ἑαυτὸν ὑπὲρ ἐμοῦ.

Galaten 2:20

Inhoud

1.	Inleiding	1
1.1	Probleemstelling.....	1
1.2	Onderzoeksvragen.....	4
1.3	Doelstelling en relevantie.....	4
1.4	Stand van het onderzoek	5
1.5	Methodologie	7
1.5.1	Methodologische uitgangspunten.....	7
1.5.2	Bronnen	8
1.5.3	Positionaliteit.....	9
2.	Definitieve en voortgaande heiliging.....	10
2.1	Inleiding	10
2.2	Verkenning van het debat	10
2.2.1	Definitie.....	10
2.2.2	John Murray	11
2.2.3	John Fesko.....	14
2.2.4	Andere stemmen in het debat	16
2.3	Deelconclusie	18
3.	Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging.....	19
3.1	Historische context.....	19
3.1.1	Biografische gegevens.....	19
3.1.2	Heiliging in historische context.....	21
3.2	Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens	23
3.2.1	Preek over HC Zondag 33	23
3.2.2	Preek over Romeinen 6	26
3.2.3	Preek over Kolossenzen 3	29
3.2.4	Conclusie: Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging.....	31
3.3	Evaluatie in het licht van definitieve en voortgaande heiliging.....	32
3.4	Deelconclusie	34
4.	Knibbe's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging.....	35
4.1	Historische context.....	35
4.1.1	Biografische gegevens.....	35
4.1.2	Heiliging in historische context.....	36

4.2	Knibbe's visie op oude en nieuwe mens	37
4.2.1	Verklaring van HC Zondag 33	37
4.2.2	Verklaring van Efeze 4	40
4.2.3	Verklaring van Kolossenzen 3	42
4.2.4	Conclusie: Knibbe's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging	44
4.3	Evaluatie in het licht van definitieve en voortgaande heiliging	45
4.4	Deelconclusie	46
5.	Conclusie.....	48
6.	Evaluatie en suggesties voor verder onderzoek	51
	Bibliografie.....	53
	Bijlagen	56
	Bijlage 1: Verklaringenblad	56
	Bijlage 2: Datamanagementplan.....	57

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling

Ben ik als christen heilig? Of moet ik steeds heiliger worden? Deze vragen raken aan de discussie over definitieve heiliging en voortgaande heiliging of met andere woorden heiliging als positie of heiliging als proces. In gereformeerde kringen in de Verenigde Staten (VS) is hier een discussie over. Aan de ene kant van het debat stellen theologen dat het definitieve karakter van de heiliging, dat een christen in Christus heilig *is*, sterk Bijbelse papieren heeft, maar lange tijd niet genoeg benadrukt is.¹ Aan de andere kant klinkt er kritiek op de termen “definitieve heiliging”, omdat dit voor verwarring zorgt door de transformatieve en forensische² aspecten van de verlossing door elkaar te halen.³ Wat staat hier op het spel? Trevin Wax vat dat goed samen als hij zegt dat het verkeerd benadrukken van het voortgaande van de heiliging bij een christen leidt tot twijfel over zijn redding (“ben ik wel heilig genoeg om een christen te zijn?”) en dat het verkeerd benadrukken van het definitieve leidt tot verwaarlozing van het heilig leven.⁴

Niet alleen in recente debatten in gereformeerde kringen in de VS is er spanning op dit punt. Binnen de traditie van het Nederlandse gereformeerde protestantisme klinken er ook verschillende stemmen als het om dit thema gaat. Deze spanning heeft alles te maken met de uitleg van de begrippen oude en nieuwe mens. Deze woorden gebruikt de apostel Paulus in verschillende brieven in het Nieuwe Testament en worden in het gereformeerde belijdenisgeschrift de Heidelbergse Catechismus (HC) opgepakt in Zondag 33.⁵ De HC plaatst deze woorden in het deel over de dankbaarheid. In dit deel gaat het over Christus die door Zijn Geest de gelovige naar Zijn beeld vernieuwt en hoe het leven van de gelovige verandert uit dankbaarheid. Om dit thema onder de term ‘dankbaarheid’ te behandelen en ‘heiliging’ bij het deel van de verlossing te plaatsen, is een theologische keuze.⁶ Toch staat dit derde deel van de

¹ Bijvoorbeeld de theoloog John Murray. Zie John Murray, “Definitive Sanctification,” *Calvin Theological Journal* 2, no. 1 (April 1967): 5.

² Transformatief wil zeggen dat er daadwerkelijk iets verandert *in* de gelovige. In de gereformeerde traditie wordt het transformatieve aspect van het heil vaak gerekend tot de heiliging: “Sanctification, then, represents an actual change in a person [...]” Zie Richard A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms: Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017), 319. De rechtvaardiging is daarentegen een forensisch gebeuren. Forensisch wil zeggen dat het gaat om een “legal state or condition” en dat de zondaar niet innerlijk rechtvaardig *gemaakt* wordt, maar juridisch *verklaard*: “The justification of sinners is also defined as a forensic act (*actus forensis*, q.v.) insofar as it is a legal declaration made, figuratively speaking, in *foro divino*, in the divine assize and not an infusion of righteousness into the sinner.” Zie Muller, *Dictionary*, 10 en 182.

³ Zie . V. Fesko, “Sanctification and union with Christ: a Reformed perspective,” *Evangelical Quarterly* 82, no. 3 (2010): 197.

⁴ Trevin Wax, “Is Sanctification a Process or a Position?” *The Gospel Coalition*, geraadpleegd 3 maart, 2025, <https://www.thegospelcoalition.org/blogs/trevin-wax/is-sanctification-a-process-or-a-position/>.

⁵ Paulus gebruikt de woorden *παλαιὸν ἄνθρωπον* en *καὶνὸν ἄνθρωπον* in Ef. 4:22 en 24. Zie voor deze terminologie ook Kolossenzen 3:9-10. Naast woordelijk, komt deze thematiek ook zakelijk aan de orde in o.a. Rom. 6:6, 11, Gal. 2:20.

⁶ H.F. Kohlbrugge onderstreept hoe belangrijk dit woord ‘dankbaarheid’ is. Kohlbrugge stelde dat het woord ‘heiligmaking’ het woord ‘dankbaarheid’ in de kerk heeft verdrongen, waar hij stevige kritiek op uitte. Zie H.F. Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelbergse Catechismuspreken* (Houten: Den Hertog, 1990), 106. Voor de theologische keuze van het woord ‘dankbaarheid’ en niet ‘heiligmaking’ in het derde deel van de HC, zie W. van

HC niet los van de heiliging en heeft het inhoudelijk veel overeenkomsten met hetgeen onder heiliging verstaan wordt in de gereformeerde traditie.⁷ Binnen deze traditie gaat heiliging eveneens over de vernieuwing van de gelovige naar het beeld van Christus.⁸ Omdat de HC de begrippen oude en nieuwe mens in het deel over de vernieuwing van de gelovige plaatst, hebben deze begrippen binnen deze traditie een plaats gekregen in de uitleg van de heiliging.⁹

Aangaande de betekenis van de oude en nieuwe mens, zit op het eerste oog spanning in de gereformeerde traditie in Nederland. Een stem binnen het Nederlandse gereformeerde protestantisme is de 19de-eeuwse predikant Hermann Friedrich Kohlbrugge.¹⁰ Volgens G. Oorthuys nam Kohlbrugge op dit punt een opvallende positie in: “[...] dit radicaal dood- en begraven zijn van den ouden mens, en dit opgestaan zijn en leven van den nieuwen mens geloofd en geleerd te hebben, — dat vooral is het nieuwe van Kohlbrugge's theologie en prediking boven die der Reformatie.”¹¹ Dus volgens Oorthuys stelde Kohlbrugge dat de oude mens dood *is* en de nieuwe mens opgestaan *is*. Daarmee zou Kohlbrugge het definitieve karakter van de heiliging benadrukken.¹²

Oorthuys stelt eveneens dat Kohlbrugge hiermee voor een andere uitleg kiest dan de “gangbare, wetenschappelijke en populaire” interpretatie van de oude en nieuwe mens in de heiliging in de Gereformeerde Kerk (1571-1795).¹³ Een dominante gereformeerde stroming in deze tijdsperiode in de Gereformeerde Kerk, was de Nadere Reformatie.¹⁴ Dat Kohlbrugge op het

Vlastuin, *Leven in de enige troost: hoofdthema's uit de Heidelbergse Catechismus* (Apeldoorn: De Banier, 2014), 78-81.

⁷ Volgens Kohlbrugge is de relatie tussen heiligmaking en dankbaarheid als volgt: “De leer van de dankbaarheid toont aan hoe de heiligmaking zich naar buiten openbaart en hoe de vrucht daarvan tot ons terugkeert tot lof en ere Gods.” Zie Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberger*, 106.

⁸ Dat het derde deel inhoudelijk overeenkomsten vertoont met hetgeen in de gereformeerde traditie onder heiliging verstaan wordt, blijkt bijvoorbeeld uit Wilhelmus à Brakel's (1635-1711) definitie van de heiliging. Daarin zegt hij dat God de uitverkorenen door het Woord “reinigt van de vuilheid van de zonde, en hen vernieuwt overeenkomstig Zijn beeld.” Zie Wilhemus à Brakel, *Redelijke godsdienst*, deel IIa (Apeldoorn: De Banier, 2017) 11. Ook Johan Verschuier (1680-1737) en Alexander Comrie (1706-1774) spreken in hun definitie van heiliging over de vernieuwing naar Christus' beeld. Zie hiervoor De Reuver, *Bedelen bij de Bron: Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1992), 301-302 en 312. In de eerste Zondag van het deel van de dankbaarheid, Zondag 32, spreekt de HC zoals genoemd ook over de vernieuwing naar het beeld van Christus. Zie Zwanepol, C.H. van Campenhout, *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen: Protestantse Pers, 2009), 98.

⁹ À Brakel legt in zijn *Redelijke godsdienst* de begrippen oude en nieuwe mens uit in het hoofdstuk ‘Heiliging en heiligheid’. Zie À Brakel, *Redelijke godsdienst*, 14-16.

¹⁰ Voor de term “Nederlandse gereformeerde protestantisme” zie De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 1. Dat Kohlbrugge hiertoe gerekend kan worden, zie De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 1n4. Zie ook Van Vlastuin, “Dort Outwitted by the Remonstrants,” in *Church History and Religious Culture* 99, 2 (2019): 231-232.

¹¹ Zie G. Oorthuys, “Kohlbrugge's prediking aangaande den ouden en den nieuwen mens,” in *Kerkbladje* 44^e jaargang no.19 (1953), 148-150.

¹² Dit komt overeen met het verschil dat Van Vlastuin ziet tussen Kohlbrugge's visie op de heiliging en die van Da Costa: “Kohlbrugge heeft het opgenomen voor de geestelijke positie, terwijl Da Costa het geestelijke proces bepleitte.” Zie Van Vlastuin, *Word vernieuwd* (Utrecht: Kok Boekencentrum, 2011), 225.

¹³ Volgens Oorthuys is de visie van het langzaam afsterven van de oude mens de “gangbare, wetenschappelijke en populaire, geworden in de Gereformeerde Kerk.” Zie Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk* (Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1990), 233.

¹⁴ Wat betreft de definitie van de Nadere Reformatie, hanteer ik de definitie die De Reuver als volgt omschrijft: “de Nederlandse na-reformatische traditie die zich in de 17^e en 18^e eeuw voordeed, als de gereformeerde, nationale verschijningsvorm van het internationale, interconfessionele Piëtisme.” Zie De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 2n9.

punt van heiliging kritiek had op de Nadere Reformatie, stelt ook Van Vlastuin: “According to his [Kohlbrugge] interpretation, these movements [puritanisme en Nadere Reformatie] lack the clarity of *sola fide* and the union with Christ in favour of a focus on the Christian and his sanctification and piety.”¹⁵ Het is bekend dat Kohlbrugge zich in op dit punt in een brief nadrukkelijk negatief heeft uitgelaten over enkele voormannen van de Nadere Reformatie.¹⁶

Wat in de literatuur echter nog weinig belicht is, is de vraag hoe Kohlbrugge’s visie op de oude en nieuwe mens in de heiliging zich verhoudt tot de visie van de Nadere Reformatie op de oude en nieuwe mens in de heiliging.¹⁷ Er is wel wat geschreven over de verhouding Kohlbrugge en de Nadere Reformatie op het punt van de heiliging, maar een systematisch onderzoek naar de rol van de oude en nieuwe mens daarin ontbreekt.¹⁸ Dat is opvallend, omdat deze begrippen in de HC (gereformeerd belijdenisgeschrift, gezaghebbend voor Kohlbrugge én Nadere Reformatie) een belangrijke rol spelen in het deel over de vernieuwing van de gelovige en volgens Oorthuys juist op dit punt een groot verschil ligt tussen Kohlbrugge en de periode van de Nadere Reformatie.

Dit onderzoek wil bijdragen aan het onderzoek naar het gedachtegoed van Kohlbrugge en de Nadere Reformatie, door Kohlbrugge en een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie met elkaar te vergelijken. Die vertegenwoordiger is voor dit onderzoek David Knibbe (1639-1701). Knibbe werd in zijn tijd “vermaard als prediker” en wordt tot de “vooraanstaande predikanten” van zijn dagen gerekend.¹⁹ Van Knibbe zelf is veel materiaal over zijn visie op de oude en nieuwe mens beschikbaar, wat hem uiterst geschikt maakt voor het onderzoek.²⁰

Kohlbrugge, Knibbe en het hedendaagse debat zijn, zover bekend, nog niet met elkaar in gesprek gebracht. Door dit in deze scriptie te organiseren, wil dit onderzoek ook bijdragen aan de hedendaagse theologische bezinning op definitieve en voortgaande heiliging. De visies van

¹⁵ Van Vlastuin, “Dort Outwitted,” 240.

¹⁶ Voor Kohlbrugge’s kritiek op de Nadere Reformatie op het punt van heiliging, zie Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 229-233.

¹⁷ Er is wel geschreven over de oude en nieuwe mens bij Kohlbrugge alléén. Zie daarvoor G. Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk*, 157-227 en J.C.S. Locher, *Toelichting en verweer: opmerkingen aangaande verschillende punten der waarheid, naar aanleiding van de dissertatie van Dr. J. van Lonkhuijzen: Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking* (Amsterdam: Maatschappij tot uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1908), 67-122.

¹⁸ Van Vlastuin vergelijkt Kohlbrugge’s visie op heiliging met die van Da Costa (1798-1860) in *Word vernieuwd*. Ook komt hier Kohlbrugge’s kritiek op hoe heiliging in de Nadere Reformatie functioneerde kort aan de orde. Maar er is geen systematische vergelijking tussen Kohlbrugge en de Nadere Reformatie. Ook worden de begrippen oude en nieuwe mens niet apart gethematiseerd. De Reuver vergelijkt in het hoofdstuk “Rechtvaardiging en heiliging” in *Bedelen bij de Bron* Kohlbrugge’s heiligingsbegrip met enkele Nadere Reformatoren. Ook hier is echter geen thematisering of systematische analyse van de begrippen oude en nieuwe mens. In het hoofdstuk “Geloof en wedergeboorte” is daar wel iets over te vinden, maar niet in het kader van de heiliging. Oorthuys geeft na zijn behandeling van oude en nieuwe mens bij Kohlbrugge enkele citaten van Nadere Reformatoren over deze thematiek (zie Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk*, 228-238), maar ook bij hem is er geen systematische vergelijking.

¹⁹ Zie C. Graafland “David Knibbe,” in D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4 (Kampen: J.H. Kok, 1998), 257. Zie ook G. A. van den Brink, *Tot zonde gemaakt: De Engelse antinomiaanse controverse (1690-1700) over de toerekening van de zonden aan Christus, met bijzondere aandacht voor Herman Witsius' Animadversiones Irenicae (1696)* (PhD diss., Vrije Universiteit Amsterdam, 2016), 71.

²⁰ O.a. in zijn catechismuspreken, als ook in zijn verhandelingen over Paulus’ brief aan de Kolossenzen en Efeziërs.

Kohlbrugge en Knibbe kunnen mogelijk nieuwe invalshoeken bieden voor het debat over de genoemde begrippen.

1.2 Onderzoeksvragen

Vanuit bovenstaande probleemstelling, komt de volgende hoofdvraag op:

Hoe verhouden de visies van Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875) en David Knibbe (1639-1701) op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging zich tot elkaar; in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging zoals gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de Verenigde Staten (VS)?

Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen, zijn er de volgende deelvragen:

1. *Hoe worden de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de VS?*
2. *Wat is Kohlbrugge's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?*
3. *Wat is Knibbe's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?*

1.3 Doelstelling en relevantie

Doelstelling

De doelstelling van het onderzoek is zowel historisch theologisch als hedendaags theologisch: bijdragen aan de bezinning op de verhouding tussen de spanning binnen het Nederlands Gereformeerd Protestantisme tussen Kohlbrugge en de Nadere Reformatie op het punt van de oude en nieuwe mens in de heiliging (historisch theologisch) en bijdragen aan de hedendaagse bezinning op voortgaande en definitieve heiliging voor kerk en academie.

Relevantie

Voor de kerk is deze thematiek relevant. Pastoraal gezien zijn vragen rondom heiliging van belang. Ben ik al heilig? Of moet ik steeds heiliger worden? Hoe ben ik zelf betrokken in de heiliging? Dit onderzoek draagt bij aan de theologische bezinning op dit onderwerp en is daarmee van pastoraal belang. Zoals in de probleemstelling reeds naar voren kwam, kan een verkeerd benadrukken van zowel het definitieve- of het voortgaande van de heiliging bij een christen leiden tot aan de ene kant twijfel over zijn of haar positie tegenover God en aan de andere kant een verwaarlozen van het heilig leven.

De academische relevantie van het onderzoek ligt in de mogelijke bijdrage aan de historisch-theologische bezinning op Kohlbrugge's relatie tot de Nadere Reformatie, het gedachtegoed van Kohlbrugge en eveneens van Knibbe. Het gedachtegoed van Kohlbrugge is relevant voor de academische theologie, gezien zijn invloed op de Nederlandse theologie.²¹ Verder kan het onderzoek wat bijdragen aan het onderzoek naar de Nadere Reformatie door het gedachtegoed van David Knibbe voor het voetlicht te brengen. Als laatste kan het onderzoek ook bijdragen aan het bredere debat over definitieve en voortgaande heiliging, zoals de recente debatten in

²¹ De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 1n4.

gereformeerde kringen in de VS. Omdat de woorden oude en nieuwe mens door de HC geplaatst zijn in het kader van de heiliging, kan het onderzoek voor gereformeerde kringen in de VS bijdragen aan de doordenking van de verhouding oude en nieuwe mens in de heiliging tot het voortgaande en definitieve karakter van de heiliging.

Het onderzoek kan bijdragen aan de bredere bezinning in de maatschappij op vragen gerelateerd aan levensverandering en identiteit. Hoewel dit onderzoek zich specifiek op de christelijke en gereformeerde traditie richt en de invulling van begrippen als heiliging, oude en nieuwe mens daardoor gestempeld zijn, kan het een aanzet zijn tot gesprek of bezinning op vragen als: hoe kan ik mijn leven veranderen (gerelateerd aan heiliging)? En: wat bepaalt mijn identiteit (gerelateerd aan oude en nieuwe mens)?

1.4 Stand van het onderzoek

Zoals in de probleemstelling genoemd, is er in gereformeerde kringen in de Verenigde Staten een discussie over de thematiek van voortgaande en definitieve heiliging. Theoloog John Murray heeft het begrip *definitive sanctification* (definitieve heiliging) geïntroduceerd (zie hiervoor 2.2 ‘verkenning van het debat’). Murray benadrukte dat “[...] it is a fact too frequently overlooked that in the New Testament the most characteristic terms used with reference to sanctification are used not of a process but of a once-for-all definitive act.”²² Murray onderstreept dus dat de christen heilig is, heiliging als positie. In reactie op Murray, is een belangrijke tegenstem in dit debat J.V. Fesko. Hij vindt het concept dat Murray onder de aandacht brengt, definitieve heiliging, “an unhelpful category because it confuses the forensic and transformative aspects of our redemption.”²³ Volgens de kritiek van Fesko hoort het forensische aspect (heilig *zijn*) niet bij de heiliging. In de heiliging moet het transformatieve benadrukt worden (heilig *worden*).

Zoals genoemd hebben de begrippen oude en nieuwe mens in de HC een plaats gekregen in het deel van de dankbaarheid, waar het gaat over hoe de heiliging tot uiting komt in het leven van de gelovige. In deze scriptie wordt onderzocht hoe deze begrippen bij Kohlbrugge en Knibbe in de heiliging functioneren en zich verhouden tot het bovengenoemde debat. Over de oude en nieuwe mens bij Kohlbrugge heeft G. Oorthuys in zijn boek *Kruispunten op de weg der kerk* en J.C.S. Locher in zijn boek *Toelichting en verweer* geschreven. Verder behandelt Oorthuys in zijn artikel “Kohlbrugge’s prediking aangaande den ouden en den nieuwen mens,” in *Kerkbladje* 44^e jaargang no.19 (1953) deze thematiek. In dat artikel stelt Oorthuys, zoals genoemd in de probleemstelling, dat er een grote spanning is tussen Kohlbrugge en de traditie van de Reformatie op dit punt. Dat Oorthuys dit stelde, blijkt ook wel uit zijn aantekeningen achterin het hoofdstuk over de oude en nieuwe mens bij Kohlbrugge in *Kruispunten op de weg der kerk*.²⁴

²² John Murray, “Definitive Sanctification,” 5.

²³ J. V. Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

²⁴ Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk*, 228-238

Hoewel er over het gedachtegoed van David Knibbe weinig gepubliceerd is,²⁵ is er over heiliging en de thematiek van definitieve heiliging in de Nadere Reformatie wel literatuur te vinden. Recent, in 2016, heeft Jae-Eun Park in een dissertatie onderzoek gedaan naar o.a. definitieve heiliging bij Nadere Reformatoren Comrie en Witsius.²⁶ Verder is er de uitgebreide *Encyclopedie Nadere Reformatie* die onder de redactie van W.J. op 't Hof is uitgegeven.²⁷ Ook is er de bundel *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie* van T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen, C. Graafland en W. van 't Spijker. In het hoofdstuk “Genadeleer en heilsweg” is er een apart kopje over de heiliging bij twee Nadere Reformatoren.²⁸

Als het gaat om de vergelijking tussen Kohlbrugge en de Nadere Reformatie, vergelijkt De Reuver in *Bedelen bij de Bron* Kohlbrugge's opvatting over rechtvaardiging en heiliging met die van enkele Nadere Reformatoren. Volgens De Reuver is kenmerkend voor Kohlbrugge dat hij rechtvaardiging en heiliging zeer dicht bij elkaar houdt. De heiliging kan pas werkelijkheid worden als de gelovige “voortdurend bij de rechtvaardiging, dat is de genade in Christus blijft.”²⁹ Dit is bij de Nadere Reformatie anders. De Reuver stelt dat rechtvaardiging en heiliging binnen deze stroming meer onderscheiden wordt en daardoor “verliest men op deze manier de gratuïtieve aard van de heiliging soms uit het oog, en krijgt de heiliging een wettische trek.”³⁰ Hoewel De Reuver dus de thematiek van de heiliging bij Kohlbrugge en de Nadere Reformatie vergelijkt, thematiseert hij de begrippen oude en nieuwe mens niet in deze vergelijking.

In *Word vernieuwd* vergelijkt Van Vlastuin Kohlbrugge's visie op heiliging met die van Da Costa. Van Vlastuin stelt dat Kohlbrugge het wat betreft levensvernieuwing heeft “opgenomen voor de geestelijke positie [...]”³¹ Van Vlastuin komt tot de conclusie dat deze geestelijke positie, de definitieve kant van de heiliging, voorop moet staan. Van daaruit volgt de heiliging als proces. Samengevat: “Kohlbrugge levert de theologische structuren [met zijn nadruk op de geestelijke positie, TvV] die met Da Costa kunnen worden ingevuld [met zijn nadruk op het proces].”³² Als het gaat om de oude en nieuwe mens, keerde Kohlbrugge zich tegen de idee dat er in de vernieuwing van de mens twee delen ontstaan. Volgens Van Vlastuin stond Kohlbrugge meer het “totalitaire karakter” voor: de christen is “geheel vleeselijk”.³³ Ook Van Vlastuin wijst op de eenheid tussen rechtvaardiging en heiliging bij Kohlbrugge.³⁴ Als het gaat om Kohlbrugge's verhouding tot de Nadere Reformatie, zegt Van Vlastuin dat, doordat de Nadere

²⁵ In recente dissertaties van G.W.S. Mulder en Brons wordt Knibbe wel behandeld, maar dan zijn homiletiek. Zie G. W. S. Mulder, *Tussen tekst en toepassing: Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde piëten in de Nederlanden 1600-1800* (PhD diss., Vrije Universiteit Amsterdam, 2023), 179-193 en H. Brons, *Abraham Hellenbroek als prediker: Een homiletische analyse* (PhD diss., Theologische Universiteit Apeldoorn, 2023).

²⁶ Jae-Eun Park, *Driven by God: Active Justification and Definitive Sanctification in the Soteriology of Bavinck, Comrie, Witsius, and Kuyper* (PhD diss., Calvin Theological Seminary, 2016).

²⁷ Op 't Hof, W.J., et al. *Encyclopedie Nadere Reformatie*, 5 delen (Utrecht: KokBoekencentrum, 2005-2023).

²⁸ Zie W. van 't Spijker et. al, *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1993).

²⁹ De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 252.

³⁰ De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 317.

³¹ Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 225.

³² Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 261.

³³ Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 227.

³⁴ Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 228.

Reformatie de heiliging benadrukte, Kohlbrugge vond dat het “bevrijdende *extra nos* van het heil werd losgelaten, alsof het volkomen heil in Christus moest worden aangevuld, dan wel vervangen door onze ernst en ijver.”³⁵ Hoewel Van Vlastuin, net als de Reuver, het thema heiliging bij Kohlbrugge vergelijkt met de Nadere Reformatie, is ook in deze studie geen expliciete aandacht voor de rol van de oude en nieuwe mens in de heiliging.

Verder is het artikel van C. Graafland genaamd “Kohlbrugge’s prediking in het licht van de Nadere Reformatie” in *Kerkbladje* 68 (1977) ook een voorbeeld van deze vergelijking Kohlbrugge-Nadere Reformatie. Opvallend is, gezien de spanning die Oorthuys benoemde, Graaflands conclusie in dat artikel. Hij schrijft: “Zó zijn er dus vele aspecten van de prediking te noemen, die een duidelijke verwantschap met de Nadere Reformatie verraden.”³⁶ En even verderop trekt hij de conclusie “dat het niet terecht is, wanneer Kohlbrugge zo sterk wordt geplaatst tegenover het geestelijke klimaat van de Nadere Reformatie [...]”³⁷ Dit sluit aan bij de uiteindelijke conclusie van De Reuvers dissertatie, waarin hij Kohlbrugge’s positie ten opzichte van de Nadere Reformatie niet als een breuk ziet, maar als een van “*kritische solidariteit*”.³⁸

1.5 Methodologie

1.5.1 Methodologische uitgangspunten

In dit literatuuronderzoek neem ik mijn uitgangspunt in de historische theologie, zoals beschreven door Anthony Briggman en Ellen Scully.³⁹ Deze methode bekijkt de christelijke traditie vanuit de historische context. Maar dat is niet het enige. Briggman en Scully benadrukken ook het theologische karakter van deze methode: “the method of historical theology is essentially theological, defined by a commitment to consider and understand the full complexity of the abstract thought world that stands behind the textual tradition of early Christianity.”⁴⁰

Allereerst pas ik deze methode toe door de begrippen “definitieve en voortgaande heiliging” te definiëren aan de hand van het debat in de VS. Door de verschillende stemmen in dit debat te belichten, worden de begrippen in de historische context van de 21ste eeuw in de VS geplaatst. Verder pas ik de historisch-theologische methode ook toe in mijn onderzoek naar Kohlbrugge en Knibbe. Om Kohlbrugge en Knibbe recht te doen, is het mijns inziens eerst nodig hun historische context in kaart te brengen. Hierin wil ik met name ook de thematiek van heiliging vanuit de historische context belichten. Op deze manier beperk ik het gevaar van het misrepresenteren van gedachtegoed uit het verleden of het destilleren van betekenis waar de auteurs zich niet in herkend zouden hebben.⁴¹

³⁵ Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 233.

³⁶ C. Graafland, “Kohlbrugge’s prediking in het licht van de Nadere Reformatie,” in *Kerkbladje* 68 (1977), 189.

³⁷ C. Graafland, “Kohlbrugge’s prediking,” 189.

³⁸ De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 618-619.

³⁹ Zie Anthony Briggman en Ellen Scully, “Historical Theology: Aim and Methodology”, in: Anthony Briggman and Ellen Scully (eds.), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes* (Washington: Catholic University of America Press, 2022).

⁴⁰ Briggman en Scully, “Historical Theology,” 2.

⁴¹ Dat gevaar beschrijven Briggman en Scully. Zie Briggman en Scully, “Historical Theology,” 19.

Een ander methodologisch concept dat ik in het onderzoek betrek, is dat van *retrieval*. Sarisky zegt daar het volgende over: “But the main impetus of retrieval, and the reason they make recourse to the past in the first place, is to understand classic texts for the sake of mapping out a particular theological domain by means of the ideas contained within them.”⁴² Door de ideeën van Kohlbrugge en Knibbe in kaart te brengen, kan dit onderzoek bijdragen aan het hedendaagse debat over definitieve en voortgaande heiliging. Dit concept zal toegepast worden in de beantwoording van de hoofdvraag, waar de visies van Kohlbrugge en Knibbe in gesprek worden gebracht met het hedendaagse debat.

1.5.2 Bronnen

Om de hoofdvraag te beantwoorden, is gekozen voor een literatuuronderzoek. De primaire literatuur bevat bronnen van enkele theologen die bijdragen aan het debat in de VS over definitieve- en voortgaande heiliging (deelvraag 1) en de behandelingen van de HC Zondag 33 als ook een twee behandelingen van Bijbelteksten over de thematiek van de oude en nieuwe mens van zowel Kohlbrugge als Knibbe (deelvragen 2 en 3).

Om het onderzoek binnen het bepaalde tijdsbestek te voltooien, is er een keuze gemaakt in primaire bronnen van Kohlbrugge en Knibbe. Bij het onderzoek naar de visies, wordt bij beide auteurs de volgende volgorde in bronnen gehanteerd: eerst hun behandeling van de HC Zondag 33 vraag en antwoord 89 en 90 en daarna hun behandeling van twee Paulinische teksten over de oude en nieuwe mens. De methodologische verantwoording daarbij is als volgt. Zoals uit de probleemstelling duidelijk werd, worden de Paulinische begrippen oude en nieuwe mens door de HC in Zondag 33 in het kader van de dankbaarheid, levensvernieuwing, geplaatst. Het is dan ook waarschijnlijk dat Kohlbrugge en Knibbe in hun verklaring van Zondag 33 spreken over de relatie oude en nieuwe mens en heiliging. De reden waarom er daarna ook voor de behandelingen van Paulinische teksten is gekozen, is tweeledig. Allereerst geeft het onderzoeken van meerdere bronnen een completer beeld van de visies van de auteurs. Ten tweede geeft de HC een bepaalde invulling aan de begrippen die een mogelijke sturing kunnen geven aan de uitleg van Kohlbrugge en Knibbe. Om te controleren of deze auteurs dezelfde uitleg geven en accenten leggen bij de behandeling van een Paulinische tekst, is ervoor gekozen om daar een selectie van op te nemen in dit onderzoek.

Primaire bronnen Kohlbrugge

De volgende primaire bronnen van Kohlbrugge zijn in dit onderzoek gebruikt:

- Preek over HC Zondag 33 in *De eenvoudige Heidelberg*.⁴³

⁴² Darren Sarisky, “Tradition II: Thinking with Historical Texts—Reflections on Theologies of Retrieval,” in: Darren Sarisky (ed.), *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Edinburgh: T&T Clark, 2017), 200.

⁴³ Zie H.F. Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg: Catechismuspreken* (Houten: Den Hertog, 2018). Hierbij moet het volgende opgemerkt worden: van 1846-1854 schreef Kohlbrugge zijn preken uit en daarna niet meer. Over preken van Kohlbrugge die na 1854 zijn gehouden en uitgegeven, maakt Kohlbrugge zelf het volgende voorbehoud: “Deze leerredenen zijn geïmproviseerd en eerst gedurende het uitspreken opgeteekend, hetgeen de lezer bij hunne beoordeling in gedachte gelieve te houden.” H. Boele en A. de Reuver schrijven in hun ‘Woord vooraf’ op *De eenvoudige Heidelberg* ook dat “het leeuwendeel van deze oorspronkelijk in het Duits uitgesproken preken niet berust op handschriften van Kohlbrugge zelf of op gedrukte teksten die hij

- Preek over Kolossenzen 3:1-5 in de *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen* 7-8.⁴⁴
- Preek over Romeinen 6:6a en 6b in *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen* 1-2.⁴⁵

De keuze voor de behandeling van HC Zondag 33 is genoemd. De reden dat gekozen is voor Kohlbrugge's preken over Kolossenzen 3:1-5 en Romeinen 6:6, is omdat Kohlbrugge in deze preken uitgebreid ingaat op de thematiek van oude en nieuwe mens in de heiliging.⁴⁶

Primaire bronnen Knibbe

De volgende primaire bronnen van Kohlbrugge zijn in dit onderzoek gebruikt:

- Verklaring van HC Zondag 33 in *De leere der Gereformeerde Kerk, volgens de order van den Heydelbergsen Katechismus verklaart, bevestigt, en tot oeffening der Godsaligheyd toegepast*.⁴⁷
- Verklaring van Kolossenzen 3:1-11 in *Den Sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen*.⁴⁸
- Verklaring van Efeze 4:22-24 in *De Brief van Paulus aan die van Ephesen*.⁴⁹

Zowel in Knibbe's verklaring van de brief aan de Kolossenzen als de brief aan de Efeziërs, wordt de thematiek van de oude en nieuwe mens aan de orde gesteld.

1.5.3 Positionaliteit

Als het gaat om relevante informatie over mijn eigen positionaliteit in relatie tot dit onderzoek, is het goed om te benoemen dat ik mijzelf reken tot de gereformeerde traditie. Concreet betekent dit dat een aantal gereformeerde belijdenisgeschriften, waaronder de HC, voor mij richtinggevend zijn, wat inhoudt dat mijn verstaan van de begrippen oude en nieuwe mens gekleurd is door de uitleg van de HC. Dit vereist een actief bewustzijn hiervan, om te voorkomen dat ik te snel vanuit de HC invul wat de auteurs zouden bedoelen als zij spreken over oude en nieuwe mens.

geautoriseerd had, maar op stenografische verslagen van kerkgangers die onder zijn gehoor zaten." Zie Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelbergse*, 16.

⁴⁴ H.F. Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen in nagenoeg chronologische volgorde* 7-8 (Amsterdam: Maatschappij tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1913).

⁴⁵ H.F. Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen in nagenoeg chronologische volgorde* 1-2 (Amsterdam: Maatschappij tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1910).

⁴⁶ Oorthuys neemt daarom ook deze preken als uitgangspunt van zijn analyse van Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens. Zie Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk*, 159.

⁴⁷ Zie David Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk, volgens de order van den Heydelbergsen Katechismus verklaart, bevestigt, en tot oeffening der Godsaligheyd toegepast* (Leiden: Jordaan Luchtmans, 1706; 1^e druk 1692). Knibbe's uitgebreide verklaring van de HC werd voor het eerst in 1689 uitgegeven onder de titel *De leere der Gereformeerde Kerk, volgens de order van den Heydelbergsen Katechismus verklaart, bevestigt, en tot oeffening der Godsaligheyd toegepast*. Deze uitgave werd in twee delen uitgegeven: het eerste deel behandelt Zondag 1-22 en het tweede deel Zondag 23-52. In 1692 verscheen een vernieuwde uitgave, waarin alle zondagen in één deel worden behandeld. Deze uitgave is in totaal acht keer herdrukt, zie Graafland, "David Knibbe," 257. Van de eerste uitgave van 1689 heb ik alleen tot het eerste deel over Zondag 1-22 toegang. De vroegste uitgave inclusief Knibbe's behandeling van Zondag 33 die toegankelijk is, is de 3e druk van de tweede uitgave, die in 1706 te Leiden is uitgegeven door Jordaan Luchtmans. Deze uitgave wordt als bron gebruikt voor het weergeven van Knibbe's visie op oude en nieuwe mens.

⁴⁸ Zie David Knibbe, *Den Sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen* (Utrecht: Wilhemus van de Water, 1694).

⁴⁹ Zie David Knibbe, *De Brief van Paulus aan die van Ephesen* (Leiden: Johannes Verbessel, 1694).

2. Definitieve en voortgaande heiliging

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de eerste deelvraag beantwoord:

Hoe worden de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de VS?

Om tot een beantwoording te komen, verken ik het debat in de VS over definitieve- en voortgaande heiliging. Dat doe ik door belangrijke stemmen in het debat weer te geven. Daarin volg ik een globaal chronologische volgorde. Als het debat in kaart gebracht is, kom ik tot een begripsbepaling en daarmee tot een beantwoording van de eerste deelvraag.

2.2 Verkenning van het debat

Het debat in de 21ste eeuw in de VS rondom de begrippen definitieve en voortgaande heiliging, is een reactie op hetgeen de Schots-Amerikaanse theoloog John Murray (1898-1975) in de 20ste eeuw schreef over “definitive sanctification” (definitieve heiliging). Zoals gezegd is dit begrip door Murray geïntroduceerd.⁵⁰ In 1967 werd er een artikel van Murray gepubliceerd waarin hij zijn visie hierop uitwerkte.⁵¹ In het debat in de 21ste eeuw blijkt dat de ideeën van Murray verschillend worden gewaardeerd.⁵² Een van de belangrijkste tegenstemmen van Murray in het 21ste-eeuwse debat, is de Amerikaanse theoloog John Fesko (1970-heden). In zijn artikel “Sanctification and union with Christ: a Reformed perspective” dat in 2010 werd gepubliceerd, heeft Fesko grote bezwaren ingebracht tegen Murray’s idee van definitieve heiliging.⁵³ Rondom de stemmen van aan de ene kant Murray en aan de andere kant Fesko, cirkelt het debat.⁵⁴

In de verkenning van het debat ligt de focus daarom vooral op Murray en Fesko. Omdat Murray het begrip definitieve heiliging geïntroduceerd heeft en het daaropvolgende debat hierdoor gedomineerd wordt, behandel ik Murray’s uitleg van dit begrip uitgebreid. Vervolgens geef ik Murray’s visie op het begrip progressieve heiliging weer. Daarna bespreek ik hoe Fesko’s kritiek op definitieve heiliging en zijn visie op progressieve heiliging. Om daarna het debat iets breder in beeld te brengen, geef ik kort een aantal reacties op Murray en Fesko weer.

2.2.1 Definitie

Een ander woord dat soms worden gebruikt voor het idee van definitieve heiliging is *positionele heiliging*. Jae-Un Park noemt dat ook de volgende begrippen soms gebruikt worden:

⁵⁰ Park, *Driven by God*, 7. Hoewel Cunningham gelijk heeft dat de inhoud van het begrip waarschijnlijk wel eerder voorkomt dan Murray. Zie Ralph Cunningham, “Definitive Sanctification: A Response to John Fesko,” *Evangelical Quarterly* 84, no. 3 (2012): 235.

⁵¹ John Murray, “Definitive Sanctification,” *Calvin Theological Journal* 2, no. 1 (April 1967).

⁵² Park schrijft: “Murray’s proposal has had a mixed reception. Some embrace the idea and use it in their own soteriology. Others object to it because the notion confuses sanctification with justification.” Zie Park, *Driven by God*, 7.

⁵³ John V. Fesko, “Sanctification and union with Christ: a Reformed perspective,” *Evangelical Quarterly* 82, no. 3 (2010).

⁵⁴ In het overzicht dat Park geeft van het debat, blijkt ook wel dat Murray en Fesko de bepalende stemmen zijn. Zie Park, *Driven by God*, 7-12.

““objective,” and “judicial,” and even the “indicative” of sanctification. It has also been graphically expressed as “punctiliar” in contrast to “linear” sanctification. Others use the comprehensive term “initial sanctification.””⁵⁵ Omdat Murray het begrip definitieve heiliging heeft geïntroduceerd en het debat daar is begonnen en omdat het begrip positionele heiliging ook gebruikt wordt voor een andere betekenis, is in deze scriptie gekozen om het begrip van Murray te gebruiken.⁵⁶

2.2.2 John Murray

Definitieve heiliging

Hoewel het volgens Murray Bijbels is om te spreken over heiliging als proces, krijgt het definitieve karakter van de heiliging niet genoeg aandacht: “it is a fact too frequently overlooked that in the New Testament the most characteristic terms used with reference to sanctification are used not of a process but of a once-for-all definitive act.”⁵⁷ Murray stelt dus zelfs dat in het Nieuwe Testament (NT) heiliging primair als definitief wordt gezien.

Onderbouwing vanuit Romeinen 6

Deze stelling onderbouwt Murray door uitgebreid in te gaan op de verschillende plaatsen waar volgens hem het NT spreekt over definitieve heiliging. Het meest bepalende gedeelte in het NT is volgens Murray een gedeelte uit Paulus’ brief aan de Romeinen: Romeinen 6:1-7:6. Onder andere vanuit dit gedeelte laat Murray zien wat volgens hem het begrip definitieve heiliging inhoudt.

In dit gedeelte zegt de apostel Paulus dat christenen “met betrekking tot de zonde gestorven zijn” (Rom. 6:2). Murray wijst erop hoe dit gestorven zijn op een eenmalige en definitief gebeuren wijst: “when a person dies he is no longer active in the sphere of realm or relation in reference to which he has died.”⁵⁸ In het leven van een christen heeft er een definitieve breuk plaatsgevonden met het rijk van de zonde. Niet alleen in vers 2, maar in heel Romeinen 6 ziet Murray een definitieve verandering in het leven van een christen. Murray wijst op het antithetisch taalgebruik van Paulus in Romeinen 6, dat wijst op definitieve veranderingen in het leven van een christen. Zo noemt Murray bijvoorbeeld vers 6, waar Paulus erover spreekt dat “onze oude mens met Hem gekruisigd is, opdat het lichaam van de zonde tenietgedaan zou worden en wij niet meer als slaaf de zonde zouden dienen”.⁵⁹ Ook noemt Murray vers 11, waar staat: “Zo dient ook u uzelf te rekenen als dood voor de zonde, maar levend voor God in Christus Jezus, onze Heere.”⁶⁰

⁵⁵ Park, *Driven by God*, 21-22.

⁵⁶ Park wijst erop dat “positional sanctification” ook door de Keswick beweging wordt gebruikt. Volgens die beweging verwijst het begrip naar “the way that believers are *positionally* set apart for God through union with Christ, and an old entity, i.e., the sinful nature, is *supplemented* but not *replaced* by a new entity, i.e., the sanctified nature through the second crisis event or “second blessing” of the Holy Spirit.” Zie Park, *Driven by God*, 22.

⁵⁷ Murray, “Definitive Sanctification,” 5. Vanuit de discipline van de bijbelse theologie is door David Peterson gewezen op het NT-spreken over de definitieve kant van de heiliging. Zie David Peterson, *Possessed by God: A New Testament Theology of Sanctification and Holiness* (Leicester: Apollos, 2000).

⁵⁸ Murray, “Definitive Sanctification,” 7.

⁵⁹ Murray, “Definitive Sanctification,” 8.

⁶⁰ Murray, “Definitive Sanctification,” 8.

Als Murray meerdere verzen uit Romeinen 6 heeft genoemd, concludeert hij: “This sustained contrast witnesses to the decisive change.”⁶¹ Het contrast is dat een christen niet meer de zonde dient, maar God en dat een christen dood voor de zonde is, maar levend voor God in Christus Jezus. Volgens Murray is dit voor eens en altijd gebeurd, een definitieve breuk met de zonde en een definitieve toewijding aan heiliging, als hij het omschrijft als een “definitive breach with sin and commitment to holiness and righteousness [...]”⁶²

Heiliging: definitieve bevrijding van de zonde door Christus' kruis en opstanding

Nadat Murray vanuit Romeinen 6 en andere teksten uit het NT heeft onderbouwd dat er een definitieve en eenmalige verandering plaatsvindt in het leven van een christen, laat hij vervolgens zien hoe dit gebeurt en hoe dit relateert aan heiliging.

Volgens Murray is er in de Protestantse traditie veel aandacht geweest voor de wijze waarop Christus' kruis en opstanding relateert aan onze rechtvaardiging, maar te weinig voor hoe dit relateert aan onze heiliging.⁶³ Dat laatste is precies wat Murray wil laten zien. Hij verbindt de heiliging van de christen heel nauw aan de dood en de opstanding van Christus: “The truth is that our death to sin and newness of life are effected in our identification with Christ in his death and resurrection [...]”⁶⁴ Dat de christen definitief bevrijd is van de zonde en overgezet is in een leven van heiliging, komt dus door de identificatie met de dood en opstanding van Christus. Door Zijn dood en opstanding overwon Christus “the god of this world” en “by that victory delivered all those who were united to him from the power of darkness and translated them into his own kingdom.”⁶⁵ Dat Murray het definitieve karakter van de heiliging verbindt aan het definitieve karakter van de dood van Christus, blijkt ook wel als hij zegt: “the decisive and definitive breach with sin that occurs at the inception of Christian life is one necessitated by the fact that the death of Christ was decisive and definitive.”⁶⁶

Deze bevrijding van de zonde kan Murray “forensic” en “juridical” noemen.⁶⁷ Dat is belangrijk om te vermelden, omdat Fesko kritisch is op het verbinden van het begrip forensisch aan de heiliging. Murray legt vanuit Romeinen 6:7⁶⁸ uit waarom de bevrijding van de zonde forensisch genoemd kan worden: “we readily detect what is forensic [...] namely, the judgment executed upon sin in order that we may enjoy emancipation from its thralldom.”⁶⁹ Het oordeel waar Murray hierover spreekt en waar hij het forensische karakter van de bevrijding van de zonde op baseert, is het oordeel dat door Christus' dood aan het kruis werd gevelde over de zonde. Aan het kruis werd de zonde veroordeeld. Door de dood van Christus werd de zonde veroordeeld, opdat allen die in Zijn dood delen bevrijd worden van de macht van de zonde.

⁶¹ Murray, “Definitive Sanctification,” 8.

⁶² Murray, “Definitive Sanctification,” 12.

⁶³ Murray, “Definitive Sanctification,” 13.

⁶⁴ Murray, “Definitive Sanctification,” 14.

⁶⁵ Murray, “Definitive Sanctification,” 16.

⁶⁶ Murray, “Definitive Sanctification,” 20-21.

⁶⁷ Murray, “Definitive Sanctification,” 15.

⁶⁸ In de vertaling die Murray gebruikt, staat daar: “For he who died is justified from sin.” Zie Murray, “Definitive Sanctification,” 14. De HSV heeft het vertaald als: “Want wie gestorven is, is rechtens vrij van de zonde.”

⁶⁹ Murray, “Definitive Sanctification,” 15.

Murray laat vervolgens wel zien dat deze forensische, in de historische dood en opstanding van Christus gewortelde, bevrijding van de zonde daadwerkelijk effect heeft in het leven van een christen. Het is niet een uitsluitend historische bevrijding. Gelovigen “are regarded as the actual partakers of the virtue of Christ’s death and resurrection.”⁷⁰ Het historische feit van Christus’ kruis en opstanding en het effect daarvan in het leven van een christen, zijn met elkaar verbonden. Christus’ kruis en opstanding nemen hierin een centrale plaats in voor Murray, om de volgende reden: “only by virtue of what did happen in the past and finished historical does it come to pass in the sphere of the practical and existential that we actually come into possession of our identification with Christ when *he* died to sin and lived unto God.”⁷¹

Conclusie definitieve heiliging

Murray vormt zijn visie door verschillende teksten uit het NT te behandelen. Op basis daarvan komt hij tot de conclusie dat de christen voor eens en altijd bevrijd is uit de zonde en overgezet is in een nieuw leven. Omdat Christus aan het kruis de zonde en de satan veroordeeld en overwonnen heeft en de christen deelt in Zijn kruisdood, is de christen bevrijd van de macht van de zonde. Deze bevrijding kan Murray forensisch en juridisch noemen. Deze bevrijding is volgens Murray niet alleen historisch gebeurd in kruis en opstanding, maar heeft ook een uitwerking en effect in het praktische leven van de christen. Concluderend kan gezegd worden dat Murray het begrip definitieve heiliging betreft op de definitieve bevrijding van de zonde en overzetting naar een nieuw leven door de definitieve dood en opstanding van Christus.⁰

Voortgaande heiliging

Murray heeft niet alleen uitgebreid geschreven over het begrip definitieve heiliging, maar ook over voortgaande heiliging (“progressive sanctification”). Daarom is het mogelijk om ook zijn visie daarop weer te geven.

De grote nadruk die het NT volgens Murray legt op definitieve heiliging, betekent niet dat er geen sprake is van een “process of mortification and sanctification by which sin is more and more put to death and conformity to holiness progressively attained.”⁷² Murray spreekt dus ook over een proces, over het steeds meer doden van de zonden en steeds heiliger worden. Dit proces, deze progressie, heeft volgens Murray twee kanten. Een negatieve en een positieve kant: “mortification and sanctification”.⁷³ De negatieve kant van de progressie, de “mortification” (afsterven) heeft volgens Murray te maken met de zonde en de verontreiniging die de gelovige nog steeds aankleeft.⁷⁴ Het doel van het steeds meer afsterven is “the removal of all defilement of flesh and spirit.”⁷⁵ Dit past bij de uiteindelijke bestemming van de gelovige: “conformity tot the image of God’s Son.”⁷⁶ Naast de negatieve kant van progressieve heiliging, is er ook een

⁷⁰ Murray, “Definitive Sanctification,” 18.

⁷¹ Murray, “Definitive Sanctification,” 20.

⁷² John Murray, “Progressive Sanctification,” in *Collected Writings of John Murray: Volume 2: Lectures in Systematic Theology*, ed. John Murray (Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 1977), 294.

⁷³ Murray, “Progressive Sanctification,” 295. Dit komt overeen met hoe de HC in Zondag 33 spreekt over de twee stukken van de bekering: “de afsterving van de oude en de opstanding van de nieuwe mens. Zie Zwanepol, *Belijdenisgeschriften*, 99.

⁷⁴ Murray, “Progressive Sanctification,” 296.

⁷⁵ Murray, “Progressive Sanctification,” 296.

⁷⁶ Murray, “Progressive Sanctification,” 296.

positieve kant. Dit bestaat volgens Murray in de kern uit het toenemen en groeien in kennis en liefde.⁷⁷

Als het gaat om de vraag hoe deze voortgaande heiliging in het leven van een christen wordt bereikt, stelt Murray de eenheid en gemeenschap met Christus centraal. Om in heiligheid toe te nemen, moet een gelovige vooral beseffen wat deze eenheid en gemeenschap met Christus inhoudt.⁷⁸ Daardoor schenkt Christus de volheid van Zijn genade, waardoor de gelovige heiliger wordt.⁷⁹

Conclusie voortgaande heiliging

Hoewel Murray het primaat bij definitieve heiliging legt, blijkt dat hij ook een voortgaande heiliging leerde. Dit proces van voortgaande heiliging bestaat volgens Murray uit zowel het afsterven van de zonde als het toenemen in met name kennis en liefde. De manier waarop de christen toeneemt in heiliging, is vanuit de eenheid en gemeenschap met Christus.

2.2.3 John Fesko

Definitieve heiliging

In zijn artikel “Sanctification and union with Christ: a Reformed perspective” werkt Fesko zijn visie op heiliging uit. Voordat hij de heiliging bespreekt, maakt Fesko eerst de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging duidelijk. Hij stelt dat zowel rechtvaardiging als heiliging genadegaven zijn die de christen ontvangt door de eenheid met Christus.⁸⁰ Volgens Fesko is de rechtvaardiging “legal” en de heiliging “transformative.”⁸¹

Als het gaat om definitieve heiliging, zegt Fesko dat het hier op aankomt: “However, the fulcrum of the matter, and hence the viability of definitive sanctification, lies in whether the definitive breach comes through the forensic aspect of our union with Christ (justification) or the transformative aspect of our union with Christ (sanctification).”⁸² De woorden “definitive breach” komen bij Murray vandaan, die, zoals hierboven is gebleken, stelt dat bij definitieve heiliging een definitieve breuk met de zonde hoort.

Fesko is het oneens met Murray en schaaft deze definitieve breuk niet onder de heiliging, maar onder de rechtvaardiging. Eerst laat Fesko zien dat de gereformeerde traditie de definitieve breuk eveneens tot de rechtvaardiging rekent.⁸³ Daarna onderbouwt hij deze stelling ook vanuit een exegetische analyse van verschillende teksten uit het NT. Waar Murray Romeinen 6:7 (“Want wie gestorven is, is rechtens vrij van de zonde”) aanhaalde om het forensische karakter van heiliging te bewijzen, stelt Fesko dat het in dit vers gaat om bevrijding van zonde door

⁷⁷ Volgens Murray is geen gedeelte veelzeggender over de positieve kant van het proces dan Efeze 4:12-16. In dit gedeelte valt het accent volgens Murray op “the necessity of growth, and growth as crystallized in knowledge and love.” Even verderop zegt hij: “This process is exemplified particularly in knowledge and love.” Zie Murray, “Progressive Sanctification,” 298-299.

⁷⁸ Murray, “Progressive Sanctification,” 304.

⁷⁹ Murray, “Progressive Sanctification,” 304.

⁸⁰ Fesko gebruikt hier de bekende term *duplex gratia* (dubbele genade), dat bij Calvijn vandaan komt. Zie Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 201.

⁸¹ Fesko, “Sanctification and union with Christ” 201.

⁸² Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 209.

⁸³ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 201.

rechtvaardiging.⁸⁴ Deze bevrijding is volgens Fesko tweeledig: gerechtelijke of forensische bevrijding van de straf op de zonde en subjectieve bevrijding van haar kracht.⁸⁵ Dat juist de rechtvaardiging en niet de heiliging voor een definitieve breuk zorgt, zegt Fesko kernachtig als hij schrijft: “The believer’s justification frees her from bondage to the law and brings her into the realm of grace.”⁸⁶

Fesko concludeert dat, hoewel volgens hem Murray in zijn theologie rechtvaardiging en heiliging niet door elkaar haalde, hij dat wel doet in zijn uitleg van het begrip definitieve heiliging.⁸⁷ Murray plaatst ten onrechte het forensische van de rechtvaardiging onder de heiliging.⁸⁸ Voor Fesko is heiliging strikt transformatief en is uitsluitend de rechtvaardiging forensisch. Hoewel beiden genadegaven zijn die in de eenheid met Christus worden ontvangen, mogen het transformatieve en het forensische niet gemengd worden: “justification and sanctification are nevertheless distinct and different and must be without confusion, mixture, or separation.”⁸⁹ De conclusie van Fesko is duidelijk geworden: “Justification, not definitive sanctification, is the forensic definitive and positional break with the world of sin.”⁹⁰

Conclusie definitieve heiliging

Definitieve heiliging zoals door Murray gedefinieerd, wordt door Fesko afgewezen. Volgens Fesko is het onjuist om het forensische karakter van het heil te betrekken op de heiliging. Dat hoort uitsluitend bij de rechtvaardiging. Zoals hieronder duidelijk zal worden, is heiliging voor Fesko per definitie voortgaand en transformatief.

Voortgaande heiliging

Zoals duidelijk werd, wijst Fesko een definitieve heiliging af. Waar de rechtvaardiging volgens Fesko forensisch is, is de heiliging dat niet. De heiliging is transformatief. Fesko kent dus zelf geen onderscheid tussen definitieve en voortgaande heiliging en hanteert het begrip voortgaande heiliging evenmin. De heiliging is in de zienswijze van Fesko per definitie voortgaande heiliging. Dat blijkt als Fesko’s visie op heiliging kort weergegeven wordt.

Eenheid met Christus als bron van heiliging

Fesko behandelt de heiliging vanuit heilsordelijk en heilshistorisch perspectief. Volgens Fesko is heiliging in de kern het volgende: “believers are sanctified by Christ working through the Holy Spirit. In a word, our sanctification comes through our union with Christ.”⁹¹ Net als bij Murray, neemt de eenheid met Christus in de heiliging een centrale rol in. Dat is volgens Fesko de bron van de heiligheid van een christen.⁹² In de heiliging gaat het om de transformatieve kant van de eenheid met Christus.⁹³

⁸⁴ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 211.

⁸⁵ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 211.

⁸⁶ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 211.

⁸⁷ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 213.

⁸⁸ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 213.

⁸⁹ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 213.

⁹⁰ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 213.

⁹¹ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

⁹² Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

⁹³ Fesko zegt het zo: “The abiding presence of Christ, the transformative aspect of our union, brings about the believer’s sanctification [...]”. Zie Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 202.

Over het doel van de heiliging is Fesko duidelijk. In de heiliging gebeurt namelijk het volgende: “the sinner is progressively conformed to the image of Christ.”⁹⁴ De christen wordt vanuit de eenheid met Christus door de Geest steeds meer aan het beeld van Christus gelijkvormig gemaakt. Fesko benadrukt dat de christen dit niet zelf doet. Maar Christus doet dit door Zijn Geest in de gelovige.⁹⁵ Door Zijn Geest wordt de vrucht van de Geest in de christen gewerkt. Als het gaat om dit aspect van de heiliging, kan Fesko een uitspraak van Murray, waarin hij de afhankelijkheid van de Heilige Geest in de heiliging benadrukt, met instemming citeren.⁹⁶

Conclusie voortgaande heiliging

Net als Murray, neemt Fesko zijn uitgangspunt wat betreft de heiliging in de eenheid met Christus. Vanuit die eenheid, werkt Christus door Zijn Geest in de gelovige. Steeds meer wordt de christen zo aan het beeld van Christus gelijkvormig gemaakt. Zoals genoemd is dit de enige manier waarop Fesko over heiliging spreekt omdat hij definitieve heiliging afwijst. Op het punt van de voortgaande heiliging is er grote overeenstemming tussen Murray en Fesko. Dat blijkt ook wel als Fesko Murray op dit punt wel met instemming citeert. Dat laat zien dat het punt van discussie in het debat niet zozeer de voortgaande heiliging is, maar de idee van definitieve heiliging.

2.2.4 Andere stemmen in het debat

Naast Fesko's kritiek op Murray's visie, zijn er ook andere stemmen in het debat. Om een breder beeld te krijgen van het debat en te toetsen of de begrippen definitieve en voortgaande heiliging over de hele linie hetzelfde gebruikt worden, worden hier een aantal andere stemmen in het debat weergegeven.

Michael Horton

In zijn in 2011 verschenen dogmatiek, gaat Michael Horton, hoogleraar aan Westminster Seminary California, in op het begrip definitieve heiliging van Murray. Horton is het eens met Murray dat de voortgaande heiliging van een christen voorafgegaan wordt door “God's once-and for all act of claiming us as saints.”⁹⁷ Dit onderscheidt Horton van de rechtvaardiging en rekent deze eenmalige aanneming tot heiligen daarmee tot de heiliging. Dit heeft raakvlakken met Murray's idee van definitieve heiliging, maar Horton merkt op dat hij op dit punt verschilt van de Amerikaans-Schotse theoloog. Horton zegt daar het volgende over: “Unlike Murray, however, I would treat definitive and progressive sanctification as two aspects of the same reality rather than two distinct points in the *ordo salutis*.”⁹⁸ Waar Murray volgens Horton de definitieve en voortgaande heiliging in de heilsorde onderscheidt, doet hij dat zelf niet.

Horton laat vervolgens zien hoe dit volgens hem functioneert. Dat doet hij aan de hand van Paulus' brief aan Korinthe. Paulus spreekt de gelovigen in Korinthe aan als “geheiligden” en “geroepen heiligen” (1 Kor. 1:2). Vervolgens worden zij juist omdat zij heiligen zijn,

⁹⁴ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

⁹⁵ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

⁹⁶ Fesko, “Sanctification and union with Christ,” 197.

⁹⁷ Michael Horton, *The Christian Faith: A Systematic Theology for Pilgrims on the Way* (Grand Rapids, MI: Zondervan, 2011), 650.

⁹⁸ Horton, *The Christian Faith*, 650n6.

opgeroepen tot bekering.⁹⁹ Hierin is volgens Horton zichtbaar dat “*the Scriptures call believers to become more and more what they already are in Christ.*”¹⁰⁰ Horton linkt deze zienswijze aan de begrippen definitieve en voortgaande heiliging als hij zegt: “We *are* holy (definitive sanctification); therefore, we are *to be* holy (progressive sanctification).”¹⁰¹

Concluderend kan gezegd worden dat Horton meegaat in Murray’s visie dat er een vorm van definitieve heiliging is. Volgens Horton is dit de basis voor de voortgaande heiliging, het steeds heiliger worden. Wel wil Horton deze twee dicht bij elkaar houden en onderscheidt hij de begrippen niet zoals Murray dat volgens hem doet.

Ralph Cunnington

In 2012 werd er een artikel van Ralph Cunnington in *Evangelical Quarterly* gepubliceerd onder de titel “Definitive sanctification: a response to John Fesko”.¹⁰² In dat artikel pleit Cunnington in een kritiek op Fesko vóór definitieve heiliging zoals Murray dat verwoordde. Cunnington is kritisch op Fesko’s exegetische argumenten. Daarnaast onderbouwt Cunnington definitieve heiliging aan de hand van de gereformeerde traditie (Johannes Calvijn, Charles Hodge, gereformeerde belijdenisgeschriften).¹⁰³

Cunnington weerlegt het grootste punt van Fesko’s kritiek: dat Murray met het begrip definitieve heiliging het transformatieve van de heiliging en het forensische van de rechtvaardiging door elkaar haalt. Cunnington stelt dat het mogelijk is om te spreken over een forensisch aspect van de heiliging, zonder het onderscheid tussen het forensische van de rechtvaardiging en het transformatieve van de heiliging te verliezen.¹⁰⁴ Zo wijst Cunnington erop dat in de heilsorde sowieso niet alleen de rechtvaardiging forensisch is. Adoptie (aanneming tot kinderen) en verlossing zijn volgens Cunnington ook forensische begrippen.¹⁰⁵

Cunnington bestrijdt ook Fesko’s standpunt dat de christen in de rechtvaardiging een definitieve breuk met de zonde plaatsvindt. Hij zegt: “Justification addresses the judicial problem of God’s righteous wrath against sin. Sanctification addresses the moral problem of inherited corruption.”¹⁰⁶ Hiermee lijkt Cunnington te zeggen dat de definitieve breuk met de zonde meer bij de heiliging past. Dat blijkt ook wel als hij deze breuk verbindt aan het sterven en opstaan van de christen met Christus en vervolgens daarbij opmerkt dat “The *ordo salutis* of the application of sanctification is rooted in the *historia salutis* of Christ’s own death to sin and resurrection to life.”¹⁰⁷ Hiermee verbindt Cunnington de definitieve breuk met de zonde aan de heiliging en niet aan de rechtvaardiging.

De relatie tussen definitieve en voortgaande heiliging vat Cunnington als volgt samen: “we pursue holiness (progressive sanctification) because we already are holy in Christ (1 Cor. 1:2 -

⁹⁹ Horton, *The Christian Faith*, 652.

¹⁰⁰ Horton, *The Christian Faith*, 652.

¹⁰¹ Horton, *The Christian Faith*, 653.

¹⁰² Cunnington, “Definitive Sanctification,” 234-52.

¹⁰³ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 240-245.

¹⁰⁴ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 247.

¹⁰⁵ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 247.

¹⁰⁶ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 248n93.

¹⁰⁷ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 249n94.

definitive sanctification).”¹⁰⁸ Cunnington stelt dus net als Murray dat er naast definitieve heiliging een voortgaande heiliging is, waarbij de definitieve heiliging de basis is.

2.3 Deelconclusie

Nu het debat verkend is, volgt de beantwoording van de eerste deelvraag:

Hoe worden de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de VS?

Het begrip definitieve heiliging werd door John Murray geïntroduceerd. Murray bedoelde met dit begrip dat er in het leven van een christen een definitieve breuk met de zonde heeft plaatsgevonden en voor eens en altijd over is gezet in een nieuw leven, doordat hij deelt in Christus’ dood en opstanding. Deze breuk kan Murray forensisch noemen. Murray rekent dus een forensisch element toe aan de heiliging. Juist daar kwam van de kant van Fesko kritiek op. Deze forensische en eenmalige breuk met de zonde behoort volgens Fesko tot de rechtvaardiging. In de reacties van Horton en Cunnington blijkt dat als zij spreken over definitieve heiliging, ook zij een eenmalig en forensisch aspect van de heiliging bedoelen.

Concluderend kan gezegd worden dat met het begrip definitieve heiliging in het debat in de 21ste eeuw een eenmalige en deels forensische breuk met de zonde en overzetting naar een nieuw leven bedoeld wordt.

Over het begrip voortgaande heiliging is geen discussie. Alle onderzochte auteurs erkennen dat er in het leven van een christen sprake is van voortgaande heiliging. Hiermee wordt bedoeld dat een christen steeds heiliger wordt, steeds meer gelijkvormig wordt aan het beeld van Christus.

¹⁰⁸ Cunnington, “Definitive Sanctification,” 252.

3. Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging

De deelvraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord, luidt:

Wat is Kohlbrugge's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?

Om het methodologische kader van dit onderzoek toe te passen, wordt eerst de historische context geschetst. Naast biografische gegevens over Kohlbrugge, wordt de thematiek van de heiliging belicht vanuit de historische context. Door eerst te onderzoeken op welke manier heiliging een rol speelde in het theologisch en kerkelijk discours in de directe omgeving van Kohlbrugge, kan zijn visie op oude en nieuwe mens in de heiliging beter geplaatst worden.

Nadat de historische context geschetst is, wordt Kohlbrugge's visie bepaald aan de hand van preken uit de Heidelbergse Catechismus en enkele preken over teksten waarin de apostel Paulus spreekt over de oude en nieuwe mens. Als laatste volgt een evaluatie van Kohlbrugge's visie in het licht van de in hoofdstuk 1 gedefinieerde begrippen definitieve en voortgaande heiliging.

3.1 Historische context

3.1.1 Biografische gegevens

Hermann Friedrich (Frits) Kohlbrugge werd op 15 augustus 1803 geboren in Amsterdam.¹⁰⁹ Hoewel de familie Kohlbrugge oorspronkelijk uit Duitsland komt, kwam vader Hermann Gerhard in 1800 naar Nederland en begon hij als zeepfabrikant in Edam.¹¹⁰ Hermann Gerhard, die zelf luthers was, trouwde met de tot de gereformeerde (hervormde) kerk behorende Petronella Teerhuys.¹¹¹ In het jaar 1809 werd het gezin Kohlbrugge lid van de Hersteld Lutherse Kerk in Amsterdam.¹¹²

Hermann Friedrich wist zich al jong geroepen om predikant te worden. Toen hij vijftien jaar was, ging hij naar de Latijnse school in Amsterdam en in 1821 werd hij toegelaten tot het Athenaeum Illustre te Amsterdam.¹¹³ Daar studeerde hij theologie tot het jaar 1825. Tijdens de studiejaren hielp Frits mee in de zeepfabriek van zijn vader. Hij had een grote aanleg voor talen: naast Grieks en Latijn was hij in staat om veel kennis op te doen van het Hebreeuws, Arabisch, Aramees, Syrisch, Chaldeeus en Samaritaans.¹¹⁴ Op 8 juli 1825 legde Kohlbrugge het kandidaatsexamen succesvol af.¹¹⁵

¹⁰⁹ W. Otten, *Uit het levensboek van dr. H.F. Kohlbrugge* (Houten: Den Hertog, 1992), 10.

¹¹⁰ Otten, *Uit het levensboek*, 10.

¹¹¹ J. Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt! Het reformatorisch getuigenis van Gottfried Daniel Krummacher, Hermann Friedrich Kohlbrugge en Paul Geyser tijdens de Erweckung in het Wuppertal van de negentiende eeuw* (Heerenveen: Groen, 2005), 160.

¹¹² Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 160.

¹¹³ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 160.

¹¹⁴ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 160. Zie ook Otten, *Uit het levensboek*, 22.

¹¹⁵ Otten, *Uit het levensboek*, 22.

Met name van belang voor dit onderzoek, is Kohlbrugge's gang door de kerk. Nadat hij was geslaagd voor het kandidaatsexamen, deed Kohlbrugge in 1826 proponentsexamen en werd hij op 1 februari 1827 hulpprediker in de Hersteld Lutherse Gemeente van Amsterdam.¹¹⁶ In deze gemeente stuitte Kohlbrugge op prediking die gestempeld was door de Verlichting. Toen Kohlbrugge een preek van dominee Uckerman hoorde waarin deze predikant de negatieve neologie, Verlichtingsdenken, voorstond, diende hij een gravamen in waarin hij zijn kritiek kenbaar maakte.¹¹⁷ Na een lange kerkelijke strijd en proces, waarin Kohlbrugge werd opgeroepen zijn kritiek terug te nemen en hij dat weigerde, werd hij uiteindelijk 19 juli 1827 afgezet als proponent.¹¹⁸

Kohlbrugge verhuisde naar Utrecht en ging daar aan zijn dissertatie over Psalm 45 werken. Op 4 juni 1829 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht.¹¹⁹ In deze plaats zocht hij lid te worden van de Hervormde Kerk. Kohlbrugge moest drie jaar wachten tot er een besluit werd genomen over zijn toelating. Op 19 november 1832 werd Kohlbrugge meegedeeld dat hij definitief was afgewezen.¹²⁰ Kohlbrugge werd niet toegelaten tot de Hervormde Kerk.¹²¹

Hoewel luthers opgevoed, was het in deze tijd dat Kohlbrugge steeds meer overtuigd raakte van de waarheid van de gereformeerde belijdenis. Nadat hij als proponent was afgezet in Amsterdam, legde Kohlbrugge zich toe op het bestuderen van geschriften van Augustinus, Calvin, Gomarus, Luther en anderen.¹²² Hij kwam tot de conclusie "dat het gereformeerde denken over de predestinatie en de verkiezing tot zaligheid, zoals verwoord in de belijdenisgeschriften van de gereformeerde (hervormde) kerk, bijbelse grond heeft."¹²³ Kohlbrugge zocht dan ook niet voor niets lid te worden van de Hervormde Kerk, met de gereformeerde belijdenisgeschriften als grondslag.¹²⁴

Hoewel mensen erop aangedrongen hebben dat Kohlbrugge zich na de afwijzing van de Hervormde Kerk bij de Afscheiding te voegen, weigerde hij dit. De afscheiding wees hij op theologische gronden af.¹²⁵ Op 9 mei 1848 werd hij tot predikant bevestigd van de Nederländisch-reformierte Gemeinde te Elberfeld.¹²⁶ Dat Kohlbrugge overtuigd was geraakt van de gereformeerde belijdenis, blijkt ook wel uit het feit dat hij heeft meegewerkt aan het opstellen van de gereformeerde grondslag van deze gemeente. De gemeente nam de

¹¹⁶ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 161.

¹¹⁷ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 161-162. Voor een uitgebreide beschrijving van dit proces, zie Otten, *Uit het levensboek*, 29-33. Wat betreft negatieve neologie: dit betreft het inbrengen van ideeën uit de Verlichting in de theologie. Zie voor een uitgebreide beschrijving, D.A. Burggraaf, *Geschapen in Gods beeld: Kohlbrügges lezing van Genesis 1:27: achtergrond en invloed op zijn theologie* (masterthesis, Protestantse Theologische Universiteit, 2019), 38-40. Otten noemt dat dominee Uckerman sprak over "het zelfvertrouwen van de Verlichting". Zie Otten, *Uit het levensboek*, 30.

¹¹⁸ Otten, *Uit het levensboek*, 31-33.

¹¹⁹ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 162.

¹²⁰ Otten, *Uit het levensboek*, 53.

¹²¹ Zie hiervoor H.F. Kohlbrugge, *Het lidmaatschap bij de Hervormde Gemeente hier te lande mij willekeurig belet: Vooraf gaat mijne afzetting als Luthersch proponent. Echte bescheiden van H.F. Kohlbrugge* (Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1989).

¹²² Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 163.

¹²³ Kommers, *Ontwaakt, gij die slaapt!*, 163.

¹²⁴ Van Vlastuin, "Dort Outwitted", 231-232.

¹²⁵ Otten, *Uit het levensboek*, 79.

¹²⁶ Otten, *Uit het levensboek*, 98.

Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Schotse Geloofsbelijdenis van 1560 op in de grondslag.¹²⁷ In Elberfeld bleef Kohlbrugge predikant tot aan zijn overlijden in 1875.

3.1.2 Heiliging in historische context

In dit gedeelte zal kort een mogelijke invloed op Kohlbrugge uit pre-Elberfeldse periode besproken worden. Vervolgens ligt de focus in dit gedeelte op Elberfeld en omgeving uit de periode van Kohlbrugge. Dat is immers de omgeving waar de meeste preken van Kohlbrugge gehouden zijn.

Pre-Elberfeldse invloed: Willem Laatsman

In het jaar 1831 ontmoette Kohlbrugge Willem Laatsman, hervormd predikant te Rheden. In het jaar 1833 verbleef Kohlbrugge twee weken bij Laatsman. Het contact tussen deze beide mannen is opvallend, omdat er een grote overeenkomst is in hun uitlatingen over de heiliging. Van Laatsman werd in 1833 gezegd dat hij een “nieuwe inzage van het leerstuk der heiligmaking” verkondigde.¹²⁸ Dit nieuwe inzicht bestond hieruit, dat de heiliging volgens Laatsman helemaal gericht is op Christus. Christus is de heiliging van een christen en de heiliging bestaat vooral uit het “aangrijpen van Christus”.¹²⁹ Een bekende uitspraak van Laatsman luidt: “Het is veel heerlijker op de stam dan op de vruchten te zien.”¹³⁰ Tijdens het verblijf van Kohlbrugge bij Laatsman, werd door iemand opgemerkt dat beide mannen het op het punt van de heiliging met elkaar eens waren.¹³¹ Hoewel de meningen hierover verdeeld zijn, zou het dus goed kunnen zijn dat Laatsman Kohlbrugge’s denken aangaande de heiliging heeft beïnvloed, vóór de Elberfeldse periode.¹³²

Piëtistisch klimaat in het Wuppertal

In het Wuppertal, de Duitse regio waartoe Elberfeld behoorde, heerste sinds de 18de eeuw een piëtistisch klimaat.¹³³ Kommers wijst erop dat er geen eenduidige definitie van het begrip piëtisme is.¹³⁴ Wel kan gezegd worden dat het piëtisme “wilde komen tot een actualisering van de Reformatie.”¹³⁵ Het piëtisme is ook wel een vroomheidsbeweging genoemd.¹³⁶ Kenmerkend voor het piëtisme is volgens Kommers zowel een bepaalde ontevredenheid “over de bestaande

¹²⁷ Van Vlastuin, “Dort Outwitted”, 235.

¹²⁸ H. Boele, “Willem Laatsman en het Rhedense Réveil,” *Ecclesia* 112 (25 februari 2021), 30.

¹²⁹ Boele, “Willem Laatsman,” 30.

¹³⁰ Uitspraak komt uit C.E. te Lintum, *Willem de Clercq, de mensch en zijn strijd*, (Utrecht 1938), geciteerd in Boele, “Willem Laatsman,” 30.

¹³¹ Boele, “Willem Laatsman,” 30.

¹³² Zie ook Boele, “Willem Laatsman,” 30.

¹³³ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 90. Kommers werkt dat op pagina’s 73-105 uitgebreid uit. Het piëtisme in het Wuppertal is volgens Kommers sterk beïnvloed door de volgende personen: Johann Caspar Lavater, Samuël Collenbusch, Gerhard Tersteegen en Johann Heinrich Jung-Stilling. Zie Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 90. Ook schrijft Kommers: “de erfenis van het piëtisme in het Wuppertal is aanmerkelijk groot geweest.” Zie Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 116.

¹³⁴ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 78.

¹³⁵ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 78.

¹³⁶ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 79.

kerkelijke toestanden” als veel aandacht voor de toe-eigening van het heil.¹³⁷ Belangrijk voor dit onderzoek is dat er in het piëtisme ook veel aandacht is voor de levensheiliging.¹³⁸

Naast de beïnvloeding van het piëtisme, is het geestelijk klimaat in het Wuppertal in de tijd van Kohlbrugge sterk gestempeld door een 19de-eeuwse opwekkingsbeweging. Deze beweging deed zich voor tussen 1810 en 1870.¹³⁹ Hoewel deze beweging dus begon vóórdat Kohlbrugge in Elberfeld predikant werd, kan Kommers hem er ook een onderdeel van rekenen.¹⁴⁰ De predikant die in het jaar 1816 predikant was te Elberfeld, Karl August Döring (1783-1844), noemt een aantal kenmerken van de opwekking in het Wuppertal: “De christenen werden opgewekt, het vuur van de goddelijke liefde brandde overal, mensen kwamen tot de volle zekerheid van het geloof, het evangelie werd doorverteld aan anderen en er was een zoeken naar onderlinge gemeenschap.”¹⁴¹ Dit geeft een indruk van het geestelijk klimaat waarin Kohlbrugge preekte. Otten zegt dat er in Elberfeld sprake was van een “opgewekt kerkelijk en geestelijk leven.”¹⁴²

Jörgens en het accent op de heiliging

In de literatuur wordt in relatie tot Kohlbrugge’s visie op de heiliging en zijn uitlatingen daarover, de naam van Fr. L. Jörgens genoemd.¹⁴³ Kohlbrugge zou onder andere scherp zijn in zijn uitspraken om dwalingen van Jörgens te weerspreken. Het is echter niet zeker in hoeverre de prediking van Jörgens van invloed is geweest op hoe Kohlbrugge over de heiliging sprak.¹⁴⁴ Zo noemde Kohlbrugge de naam van Jörgens slechts één keer in een brief.¹⁴⁵ Ondanks deze onzekerheid, is de mogelijkheid niet uit te sluiten dat de prediking van Jörgens invloed heeft gehad op het geestelijke klimaat in het Wuppertal ten tijde van Kohlbrugge’s bediening daar. Vlak voordat Kohlbrugge arriveerde in het Wuppertal, reisde Jörgens namelijk in dit gebied rond en werd hij hier zelfs met een “bijna afgodisch gevoel van bewondering en liefde vereerd.”¹⁴⁶ Bewust zijnde van de onzekerheid omtrent de daadwerkelijke invloed van Jörgens, is het daarom toch van belang om kort te schetsen welke ideeën deze prediker aangaande de heiliging verkondigde in het Wuppertal.

¹³⁷ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 81.

¹³⁸ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 83.

¹³⁹ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 116.

¹⁴⁰ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 116.

¹⁴¹ Kommers, *Ontwaakt gij die slaapt!*, 121.

¹⁴² Otten, *Uit het levensboek*, 65.

¹⁴³ De Bie stelt dat sommige uitspraken in Kohlbrugge’s preek over Rom. 7:14 in verband te brengen zijn met een kritiek op Jörgens. Dat Kohlbrugge kritiek had op Jörgens heiligingsdrang blijkt volgens De Bie wel als Kohlbrugge Jörgens een “Heiligungstreiber” noemde. Zie Jan Pieter de Bie, G.P. van Itterzon, Johannes Lindeboom, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, Deel 5 (’s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1943), 133. Het is echter niet duidelijk waar De Bie deze uitspraak van Kohlbrugge vandaan haalt.

¹⁴⁴ Met dank aan de heer H. Boele, die mij hierop wees.

¹⁴⁵ In een brief aan daterend uit 1834 schrijft Kohlbrugge: “Jörgens, uw antipode, is nu openbaar gekomen; aan de sodomie overgegeven, heeft hij zich uit de voeten gemaakt en laat een stinkende herinnering achter. Ik ken niemand die meer geraasd en getierd heeft tegen mij als juist die man.” Zie Archief Kohlbrugge port. 11 brief 11. Deze brief is gedateerd op 4 mei 1834.

¹⁴⁶ Otten, *Uit het levensboek*, 65.

Fr. L. Jörgens studeerde theologie in Duitsland, waar hij ook geboren is. Na zijn opleiding ging Jörgens naar Amerika om daar vervolgens evangelisch predikant te worden.¹⁴⁷ In 1831 keerde hij wegens zedeloos gedrag terug naar Duitsland.¹⁴⁸ Daar reisde hij rond en preekte hij. Volgens Otten legde Jörgens een grote nadruk op de heiliging en ging dat ten koste van de aandacht voor de rechtvaardiging.¹⁴⁹ Ook van Vlastuin stelt dat Jörgens het accent op de heiliging legde en daarmee “een nieuwe opwekkingsbeweging op gang [wilde] brengen.”¹⁵⁰ Dat blijkt ook wel als Jörgens een methodistenprediker wordt genoemd.¹⁵¹ Burggraaf stelt dat Jörgens een methodistenprediker was en laat zien dat in het methodisme “*Christian perfection*, het streven naar heiligmaking” een centrale rol inneemt.¹⁵²

3.2 Kohlbrugge’s visie op oude en nieuwe mens

Nu het mogelijk is om Kohlbrugge vanuit zijn historische context te verstaan, wordt in dit gedeelte Kohlbrugge’s visie op de oude en nieuwe mens onderzocht.

3.2.1 Preek over HC Zondag 33

Op 25 januari 1874 heeft Kohlbrugge gepreikt over HC Zondag 33 vraag en antwoord 88-90.¹⁵³ Voorafgaand aan deze preek geeft Kohlbrugge de tekst van de HC waarvan uit hij preekt. Om helder te krijgen van welke tekst Kohlbrugge uitging, worden de vragen en antwoorden uit de HC zoals Kohlbrugge deze gebruikt in deze preek hier genoemd:

Wij lezen in onze Heidelbergse Catechismus vraag 88: In hoeveel stukken bestaat de waarachtige boete of bekering van de mens? Het antwoord is: In twee stukken: in de afsterving van de oude, en in de opstanding van de nieuwe mens. Dan volgt verder vraag 89: Wat is de afsterving van de oude mens? En het antwoord luidt: Het is een hartelijk leedwezen dat wij God door onze zonden vertoornd hebben, en die hoe langer hoe meer haten en vlieden.

*Vervolgens vraag 90: Wat is de opstanding van de nieuwe mens? Antwoord: Het is een hartelijke vreugde in God door Christus, en een ernstige lust en liefde om naar de wil van God in alle goede werken te leven.*¹⁵⁴

Bekering

In zijn preek volgt Kohlbrugge de volgorde van de HC. Eerst werkt hij uit wat bekering of wedergeboorte, twee termen die waarmee Kohlbrugge in deze preek hetzelfde lijkt te bedoelen, inhoudt. Dit is allereerst een overzetting van de dood naar het leven, wat gemerkt wordt als de

¹⁴⁷ Otten, *Uit het levensboek*, 65.

¹⁴⁸ De Bie et. al, *Biographisch woordenboek*, 133.

¹⁴⁹ Otten, *Uit het levensboek*, 65.

¹⁵⁰ Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 229.

¹⁵¹ De Bie et. al, *Biographisch woordenboek*, 133. Volgens Burggraaf werd Jörgens door tijdgenoot Krumacher een Methodist genoemd. Zie Burggraaf, *Geschapen in Gods beeld*, 49.

¹⁵² Burggraaf, *Geschapen in Gods beeld*, 52.

¹⁵³ Deze preek is te vinden in Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelbergse*, 393-402.

¹⁵⁴ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelbergse*, 394. Ten opzichte van de standaardversie van de HC, zijn in deze tekst de woorden “boete” in vraag 88 en “ernstige” in antwoord 90 toegevoegd. Vergelijk *Heidelbergse Catechismus: of onderwijzing in de Christelijke Leer, die in de Nederlandse Gereformeerde Kerken en Scholen geleerd wordt*, 7e druk (Leerdam: Gereformeerde Bijbelstichting, 2017), 170.

“troost van de vergeving der zonden het hart vervult [...]”¹⁵⁵ Verder noemt Kohlbrugge dat in de waarachtige bekering een mens “zijn kwade weg verlaat en zijn hart aan de Heere Jezus overgeeft”, wat hij een “algehele verandering” noemt.¹⁵⁶ Hoewel de kern van de bekering duidelijk is, gaat het volgens Kohlbrugge er bij mensen verschillend aan toe omdat God de Zijnen leidt zoals Hij wil.¹⁵⁷

Nadat Kohlbrugge een omschrijving heeft gegeven van de bekering, benadrukt hij dat in die bekering de erfzonde niet verdwijnt. De schuld van de erfzonde verdwijnt wel, maar “het verderf zelf, dat de menselijke natuur aankleeft, niet.”¹⁵⁸ Sterk benadrukt de Elberfeldse prediker dat een gelovige nog steeds te maken heeft met de slechtheid van zijn hart.

Oude mens en betekenis in heiliging

In dat kader gaat Kohlbrugge vanuit de HC de woorden oude en nieuwe mens uitleggen. Hij geeft expliciete definities van deze begrippen. De oude mens is volgens Kohlbrugge: “de zonden, de verkeerdheden, het verschrikkelijke verderf waarin wij ons sinds Adam bevinden.”¹⁵⁹ Deze definitie raakt aan de uitleg die Kohlbrugge eerder in de preek geeft van het verderf van de erfzonde, waar de gelovige ook na de waarachtige bekering nog mee te maken heeft.

De vraag is: welke betekenis heeft de oude mens in de heiliging, in de levensvernieuwing van een christen? De HC gebruikt zegt dat deze moet *afsterven*. Kohlbrugge zegt hierbij dat, hoewel de HC het hier spreekt over afsterven als een proces in het leven van een christen, het tegelijkertijd waar is dat een christen “dood is in de dood van Jezus Christus” en in die dood van Christus ziet de christen “de dood van zijn oude mens [...]”.¹⁶⁰ In zijn uitleg van de HC, stelt Kohlbrugge dus iets wat in de tekst van HC Zondag 33 niet terug te zien is. Voor het geloof is de oude mens in Jezus Christus al definitief gestorven.¹⁶¹

Die woorden “voor het geloof” zijn van belang. Kohlbrugge brengt namelijk het proces van afsterven, dat de HC benadrukt, en het alreeds gestorven zijn, dat Kohlbrugge inbrengt, bij elkaar door een tegenstelling aan te brengen tussen “voor het geloof” en “naar het gevoel”. Hoewel voor het geloof de oude mens gestorven is in de dood van Christus, is dat naar het gevoel niet het geval. Want “naar het gevoel en volgens de dagelijkse ervaring moet het – opdat het geloof geoefend en de hoop levendig gehouden zal worden – een afsterven zijn, waarbij de *oude mens* langzamerhand sterft [...]”.¹⁶² Het einde van dit “naar het gevoel” afsterven, valt samen met de lichamelijke dood. Dan sterft de christen definitief aan de zonde.¹⁶³ Tot die tijd blijft de paradox van het definitief gestorven zijn voor het geloof en het afsterven als proces naar het gevoel bestaan in het leven van een christen.

¹⁵⁵ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 395.

¹⁵⁶ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 396.

¹⁵⁷ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 396.

¹⁵⁸ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 397.

¹⁵⁹ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶⁰ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶¹ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶² Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶³ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

Hoe ziet dat proces van afsterven eruit? Kohlbrugge blijft in zijn uitleg daarvan heel dicht bij de tekst van de HC. Het gaat over een “hartelijk leedwezen” over de zonden. En over “de zonde hoe langer hoe meer haten en vlieden”. Deze woorden, waarmee de HC het proces van afsterven beschrijft, betreft Kohlbrugge helemaal op de ervaring, het gevoel van een christen en niet op de geloofswerkelijkheid van het alreeds gestorven zijn met Christus.¹⁶⁴ Kohlbrugge noemt een rij met concrete zonden waarmee de christen te maken heeft in de dagelijkse ervaring. In het afsterven gaat de christen deze zonden steeds meer haten en steeds meer mijden.¹⁶⁵ Uit Kohlbrugge’s beschrijving van dit proces van afsterven, blijkt dat dit proces langzaam gaat en dat een christen zijn leven lang te maken heeft met het verderf van de zonde. Men “vliegt niet, maar kruipt” in dit proces en vaak gaat het zo dat “men in plaats van een afkeer tegen de zonde veeleer lust gevoelt om te zondigen.”¹⁶⁶

Nieuwe mens en betekenis in heiliging

Opvallend genoeg geeft Kohlbrugge geen directe definitie van de nieuwe mens in deze preek. Indirect kan wel uit zijn uitspraken opgemaakt worden wat hij waarschijnlijk onder de nieuwe mens verstaat. Dat wordt duidelijk als hij de hartelijke vreugde in God, zoals de HC dat zegt, als onderdeel van de opstanding van de nieuwe mens uiteenzet. Waar een mens tot verandering, bekering komt, kan het volgens Kohlbrugge niet anders dan dat er vreugde in het hart komt. Een mens leeft op door die verandering “door de genade in de vrije vergeving der zonden” en waar dat wordt meegemaakt ontstaat vreugde.¹⁶⁷ Deze vreugde heeft de christen niet in zichzelf, maar “het is de Heere Jezus Christus, Die in het hart binnenkomt en daarin woning maakt [...]”¹⁶⁸ Als Kohlbrugge de hartelijke vreugde, die tot de opstanding van de nieuwe mens behoort, gelijkstelt aan de inwoning van Christus in de gelovige, lijkt hij te bedoelen dat de nieuwe mens Christus Zélf is.

Evenals de oude mens door het geloof al gestorven is in de dood van Christus, zo is ook de nieuwe mens door het geloof al opgestaan in Christus.¹⁶⁹ De opstanding van de nieuwe mens is voor God “een uitgemaakte zaak.”¹⁷⁰ Ook hier maakt Kohlbrugge een onderscheid tussen wat in het geloof waar is en wat een christen in de praktijk ervaart. Als Kohlbrugge uitwerkt hoe de opstanding van de nieuwe mens in de ervaring, in het leven van de heiliging, eraan toegaat, benadrukt hij vooral dat de vreugde in God onvolmaakt blijft. Deze vreugde in God is niet altijd aanwezig bij de gelovige. Wie dat beweert, bedriegt zich volgens Kohlbrugge.¹⁷¹ De gelovige “klaagt zichzelf aan dat hij zo vaak geen lust heeft om naar de wil van God in alle goede werken te wandelen.”¹⁷² Naar de ervaring blijft de opstanding van de nieuwe mens een strijd, maar “waarvan dan toch altijd het einde is: hartelijke vreugde in God door Jezus Christus ondervinden [...]”¹⁷³

¹⁶⁴ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶⁵ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶⁶ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 399.

¹⁶⁷ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 400.

¹⁶⁸ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 400.

¹⁶⁹ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 400.

¹⁷⁰ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 400.

¹⁷¹ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 401.

¹⁷² Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 401.

¹⁷³ Kohlbrugge, *De eenvoudige Heidelberg*, 401.

3.2.2 Preek over Romeinen 6

Op 4 oktober 1846 preekte Kohlbrugge te Elberfeld over Romeinen 6:6a. Twee weken later, op 18 oktober van hetzelfde jaar, preekte hij over het laatste deel van Romeinen 6:6. De tekst op basis waarvan Kohlbrugge deze twee preken hield, luidt als volgt: “Wij weten, dat onze oude mensch mede gekruisigd is, opdat het lichaam der zonde te niet gedaan worde, opdat wij niet meer de zonde dienen.”¹⁷⁴

Adam en Christus

In deze preek gaat Kohlbrugge uitgebreid in op de vraag wat Paulus verstaat onder de oude en nieuwe mens. Eerst toont Kohlbrugge aan dat Paulus vaker in tegenstellingen als ‘oud’ en ‘nieuw’ spreekt zoals ‘oude en nieuwe verbond’ en ‘oude en nieuwe schepping’.¹⁷⁵ Vervolgens stelt Kohlbrugge dat de nieuwe mens Christus is. Dat blijkt volgens hem uit het feit dat Paulus spreekt over het aandoen van de nieuwe mens in Efeze 4:22 en in Romeinen 13:14 kan zeggen dat een christen de Heere Jezus Christus heeft aangedaan.¹⁷⁶ Tegenover de nieuwe mens, Christus, staat volgens Kohlbrugge Adam als de oude mens. De definitie luidt dan: “gelijk hij onder “nieuwen mensch” Christus verstaat, en wat Hij heeft teweeggebracht, hij alzoo onder “ouden mensch” Adam verstaat, en wat hij bedreven heeft [...]”¹⁷⁷

Vervolgens werkt Kohlbrugge dit verder uit. Adam was de eerste mens die God schiep. Naar het beeld van God geschapen en heerser over de schepping. Maar Adam overtrad door als God te willen zijn en daarom stierf hij. De gevolgen waren groot: “Daarmede was het uit en voorbij met de schepping, met den mensch en met de wet, dat die door den mensch zou worden vervuld. Alles lag in den dood, alles onder den vloek [...]”¹⁷⁸ Adam bracht zichzelf in een toestand waarin hij “geheel en al vervreemd van het leven Gods, den duivel en den dood ter prooi was gevallen.”¹⁷⁹ Hierin is niet alleen Adam, maar de hele mensheid inbegrepen. De oude mens is niet iets waar wij buiten staan, wat aan ons vreemd is en het is ook geen toestand waar wij zonder schuld in terecht zijn gekomen.¹⁸⁰ De oude mens zijn wij zelf.¹⁸¹ Want wat Adam “was en deed, juist datzelfde zijn en doen alle menschen.”¹⁸² In deze toestand zijn wij door onze eigen ongehoorzaamheid terechtgekomen.¹⁸³ Samenvattend en kernachtig zegt Kohlbrugge dat de oude mens “onze oude toestand is, onze oude gezindheid en wijze van doen, volgens welke wij, gelijk Adam, als God willen zijn, om het leven in eigen hand te hebben en te houden [...]”¹⁸⁴

¹⁷⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 451 en 500.

¹⁷⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 452.

¹⁷⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 454-455. Kohlbrugge haalt beide teksten aan in zijn preek: Efeze 4:24 “en den nieuwen mensch aangedaan hebt [...]” en Rom. 13:14: “Hebt den Heere Jezus Christus aangedaan [...]”

¹⁷⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 455.

¹⁷⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 456.

¹⁷⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 456.

¹⁸⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 501.

¹⁸¹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 456.

¹⁸² Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 456.

¹⁸³ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 501.

¹⁸⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 501. Zie ook bladzijden 461-462. Dat Paulus spreekt over *onze* oude mens, wijst er volgens Kohlbrugge op dat de oude mens niet over iets uiterlijks gaat, maar is het “gansch bijzonder gezegd van de geaardheid van ons hart, dat nergens anders op uit is, dan om God de wet voor te schrijven [...]” Zie Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 461-462.

Omdat Adam als eerste mens gevallen was, was er een nieuwe mens nodig. Want van “zulk een mensch kan God niets meer willen weten.”¹⁸⁵ Die nieuwe mens moest doen wat Adam niet had gedaan: God vertrouwen en Zich aan Zijn bevelen onderwerpen.¹⁸⁶ Deze nieuwe mens is Jezus Christus.

Verbondshoofd

Hoewel Kohlbrugge de oude mens definieert als Adam, maakt hij dus tegelijk duidelijk dat het gaat over *ons* in Adam. De nauwe verbinding tussen ons en Adam heeft alles te maken met wat in de gereformeerde theologie ‘verbondshoofd’ wordt genoemd. Kohlbrugge wijst er, in het verband van oude en nieuwe mens, op dat Adam het hoofd van het werkverbond is en Christus het Hoofd van het genadeverbond.¹⁸⁷ Een christen is overgaan van het ene verbondshoofd (Adam als oude mens) naar het andere verbondshoofd (Christus als nieuwe mens). Dit wordt door Paulus met beeldspraak duidelijk gemaakt aan de hand van het aan- en uittrekken van kleding.¹⁸⁸ De oude mens is uitgetrokken en de nieuwe mens is aangedaan. Een christen is door Christus als Hoofd in Zich opgenomen en is daardoor een nieuw mens.¹⁸⁹

Mede gekruisigd

Kohlbrugge gaat uitgebreid in op wat Paulus zegt in de preektekst: dat onze oude mensch mede gekruisigd is. Mede gekruisigd wil zeggen: met Christus gekruisigd. Dat betekent dat toen “Christus aan het vervloekte kruishout hing, toen hing onze oude mensch met Hem daaraan.”¹⁹⁰ Dit betekent niet dat er twee mensen aan het kruis hingen. Eén mens hing in onze plaats aan het kruis: Jezus Christus. Hij, als Rechtvaardige, heeft “voor ons onrechtvaardigen [...] onzen ouden mensch in Zich opgenomen en heeft Zich met hem in onze plaats aan het kruis laten nagelen.”¹⁹¹ Dat houdt in dat Hij niet alleen onze zonden op Zich nam, maar zelfs “onzen geheelen staat en stand, ons zijn en wezen, zoaals wij in Adam geworden zijn en zoaals wij even als Adam doen, dat is: God altijd van Zijn troon stooten en onszelf daarop zetten.”¹⁹² Zo is onze oude mens met Hem gekruisigd. Met klem onderstreept Kohlbrugge dat God Zélf onze oude mens gekruisigd heeft.¹⁹³ Daar hebben wij niets aan gedaan. Het gevolg van de kruisiging van de oude mens is dat hij en zijn werken tot een eind zijn gekomen.¹⁹⁴ Dat *is* gebeurd en daarom heeft onze oude mens “volstrekt niets meer [...] in te brengen.”¹⁹⁵ Hier wordt duidelijk dat de oude mens geen zeggenschap meer heeft in de heiliging.

Gevolgen voor de heiliging

Kohlbrugge keert zich fel tegen hen die beweren dat een christen de oude mens in de heiliging “allengskens te dooden” heeft door berouw en boete.¹⁹⁶ Wat met Christus aan het kruis

¹⁸⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 456.

¹⁸⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 457.

¹⁸⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 501.

¹⁸⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 501.

¹⁸⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 454.

¹⁹⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 462.

¹⁹¹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 463.

¹⁹² Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 463.

¹⁹³ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 514.

¹⁹⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 464.

¹⁹⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 463.

¹⁹⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 466-469.

gestorven is, daar moet men vanaf blijven. De oude mens is met Christus “reeds lang uit de weg geruimd.”¹⁹⁷ Kohlbrugge stelt de vraag wat de vrucht van de leer van het steeds meer doden van de oude mens is. Hij stelt aan degenen die in die leer geloven: “ziet toe, of gij in uw veertigste of vijftigste levensjaar den ouden mensch meer gedood hebt, dan in uw twintigste jaar.”¹⁹⁸ Het moge duidelijk zijn dat dit volgens Kohlbrugge allerm minst zo is. Kernachtig wordt in het volgende citaat helder hoe Kohlbrugge de betekenis van de oude mens in de heiliging ziet:

Is het door en met Christus geschied, houdt dan uwe handen er van af, om het door berouw en boete klaar te willen krijgen, en dat wat mét Hem eens voor altijd gekruisigd is, te willen kruisigen met uwe eigen pogingen.¹⁹⁹

Doel van kruisiging oude mens

Het doel van de kruisiging van de oude mens, is wat Paulus in Romeinen 6:6b zegt: “opdat het lichaam der zonde te niet gedaan worde, opdat wij niet meer de zonde dienen.” Dit “lichaam der zonde” is volgens Kohlbrugge niet een fysiek lichaam, maar in de beeldspraak van Paulus het lichaam van de oude mens dat bestaat uit alle “zonden en ondeugden” en het geheel van ons doen en denken als kinderen van Adam.²⁰⁰ Het doel van de kruisiging van de oude mens en het lichaam van de zonde, is dus dat wij de zonde niet meer dienen. Want het evangelie is geen “masker” waarachter de mens zich kan verschuilen en zeggen ““ik heb het Evangelie lief, ik omhels het”, terwijl hij nochtans zijn werelddchen gang gaat [...].”²⁰¹ Hieruit wordt duidelijk dat het sterven van de oude mens niet alleen een objectieve realiteit is, maar ook effect heeft in het leven van een christen. Kohlbrugge spreekt dan ook over “de Heilige Geest in ons.”²⁰² Waar dit Woord van gestorven en opgestaan zijn met Christus geloofd wordt, blijft dit niet zonder uitwerking. De heiliging is niet alleen objectief waar in Christus, maar Christus werkt door Zijn Geest ook in de christen.

Volgens Kohlbrugge heeft het doel van de kruisiging van de oude mens ook alles te maken met de heiligheid van de wet van God. God kon het niet accepteren dat de oude mens bleef leven, de zonde dienen en zo Zijn wet bleef schenden en overtreden.²⁰³ Daarom heeft God de oude mens in Christus gekruisigd. Want dood en machteloos zou de oude mens de wet van God niet meer kunnen schenden.

Door Woord en geloof

Dat de geloofswaarheid van het gekruisigd zijn tegen de ervaring van een christen ingaat, is volgens Kohlbrugge geen bewijs dat het niet waar is. Als een christen de oude mens voelt “razen en tieren”, moet hij volharden bij de waarheid van het Woord en vrijmoedig zeggen tegen de

¹⁹⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 467.

¹⁹⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 467.

¹⁹⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 467.

²⁰⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 513.

²⁰¹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 503.

²⁰² “Het leven uit God is niets anders, dan de Heilige Geest in ons.” Zie Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 504. Volgens Oorthuys blijkt uit deze uitspraak dat bij Kohlbrugge het volgende het geval is: “De Nieuwe Mensch is er dus, niet slechts in Christus, maar ook in de Zijnen, in degenen die het op Hem wagen.” Zie Oorthuys, *Kruispunten op de weg der kerk*, 196.

²⁰³ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 507.

oude mens: “gij zijt nochtans mede-gekreusigd”.²⁰⁴ Hier wordt iets heel kenmerkends voor Kohlbrugge’s visie op oude en nieuwe mens zichtbaar: het Woord zegt dat de oude mens gekreusigd is en de dat de nieuwe opgestaan is, dus dan is dat door het geloof waar. Het is een zaak van het geloven van het Woord, vaak tegen de ervaring in. Daarom kan Kohlbrugge ook zeggen: “wat heeft men er zich aan te storen of men iets ervaart of bij zich bespeurt? Het is eene zaak des geloofs.”²⁰⁵ Als men niet ervaart dat de oude mens gekreusigd is, ligt de schuld niet in het Woord maar bij onszelf omdat wij die waarheid niet geloven. Want, zegt Kohlbrugge, degene die het gelooft zal te zijner tijd ervaren dat het zo is.²⁰⁶ Het Woord en het geloof gaan voorop en daarna komt de ervaring.

3.2.3 Preek over Kolossenzen 3

Op 15 en 22 april 1849 heeft Kohlbrugge twee preken gehouden over Kolossenzen 3:1-5. In deze preken beperkt Kohlbrugge zich niet strikt tot de eerste vijf verzen, maar behandelt hij ook het bredere verband van hoofdstuk 3. De verzen 9 en 10, waarin de apostel spreekt over de oude en nieuwe mens, worden ook aan de orde gesteld.

Adams-natuur en Christus

In deze preek definieert Kohlbrugge de oude mens als “de oude Adams-natuur met al wat zij wil en werkt [...]”.²⁰⁷ Dat komt overeen met de definitie in zijn behandeling van de HC en Romeinen 6:6. Dat Kohlbrugge consistent is in zijn uitleg van de begrippen, blijkt ook als hij de nieuwe mens omschrijft als Christus met al het heil dat Hij heeft aangebracht, en met al “Zijne gerechtigheid en heiligheid.”²⁰⁸

Uitgetrokken, aangedaan, gedood en gestorven

Op verschillende manieren wordt duidelijk dat een christen in de heiliging niets meer van doen heeft met de oude mens en zijn leden. Allereerst wijst Kohlbrugge erop dat Paulus in vers 9 en 10 spreekt over de oude mens die “uitgedaan” is en de nieuwe mens die “aangedaan” is. Dat is dus al gebeurd. Het tweede is Kohlbrugge’s uitleg van vers 5. In dat vers spreekt Paulus in de tegenwoordige tijd over het doden van de “leden, die op de aarde zijn” waarna Paulus allerlei zonden opnoemt zoals “hoerij, onreinigheid”. Echter, Kohlbrugge beweert dat in het Grieks hier geen imperatief in de tegenwoordige tijd staat, maar hij vertaalt het als “Hebt ze gedood – deze uwe leden!”.²⁰⁹ Ook dat is dus al voltooid. Een christen wordt hier vergeleken met iemand die andere leden (lichaamsdelen) heeft gekregen omdat de oude “onrein en bedorven” waren.²¹⁰ Met die oude leden, die zonden, moet een christen niets meer doen. Ze zijn definitief gedood, ze zijn afgelegd en daarom moet men ze ook als zodanig zien. Al die zonden moeten degenen die het Evangelie aangenomen hebben, zien als “lijken, die men aan de verrotting overgegeven heeft, als de bladeren der boomen [...] waarvan de levensduur voorbij is [...]”.²¹¹

²⁰⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 470.

²⁰⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 469.

²⁰⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 1-2, 470.

²⁰⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 376.

²⁰⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 375-376.

²⁰⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 376.

²¹⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 376.

²¹¹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 377.

Dat er in het leven van een christen een definitieve verandering ten aanzien van de zonde heeft plaatsgevonden, laat Kohlbrugge ook zien aan de hand van de woorden “Gij zijt gestorven” uit vers 3. Kohlbrugge legt de link met Romeinen 6. Een christen is met Christus gestorven, met Hem gekruisigd. Door de dood van Christus als tweede Mens, tweede Adam, heeft Hij de zonde de macht over de mens ontnomen. Als Stamhoofd, als Verbondshoofd, nam Christus onze zonden op Zich en door met al die zonden de dood in te gaan, verloor de zonde haar bodem. Immers, “iedere plant moet haren bodem hebben, waar zij op kan ontkiemen, groeien en bloeien. De bodem der zonde is de mensch; is de mens dood, dan kan de zonde ook niet meer in leven blijven.”²¹² Omdat een christen met Christus gestorven is en daarmee dood is, “zoo heeft de zonde bij ons haren bodem verloren [...]”²¹³

Bedenk niet de dingen die op de aarde zijn

Op basis van de woorden “Bedenkt de dingen die boven zijn, niet die op de aarde zijn” uit vers 2, stelt Kohlbrugge dat een christen als een vlinder moet doen. Als een rups een vlinder is geworden, blijft de vlinder niet bij de “dorre larve, maar in een oogwenk gaat dit wonderschoone, nieuwgeboren’ pronkstuk van Gods macht omhoog [...]”²¹⁴ Zo moet een christen al die zonden, de leden die op de aarde zijn, achter zich laten en er niet meer mee bezig zijn. De mensen die anderen aanzetten om bezig te zijn met de leden die op de aarde zijn door het aan te sporen tot “dooding der leden van het lichaam der zonde”, noemt Kohlbrugge zelfs “satansengelen”.²¹⁵ Door die dwaalleer waardoor mensen worden aangezet tot werken, belandt men uiteindelijk in een “zandwoestijn”, waar “geen druppel water te krijgen [is]; daar is slechts heete zandregen.”²¹⁶ Proberen om door vrome werken de leden, de zonden, die op de aarde zijn te doden is “des duivels en der zonde list en bedrog [...]”²¹⁷ Immers, door zijn dood met Christus is hij gerechtvaardigd en vrijgesproken van de zonde en heeft de zonde alle bodem verloren waarop het kon leven.²¹⁸ Een christen moet zich volstrekt niet meer bezig houden met zijn leden die op de aarde zijn: “er van áf, en dáárheen, waar Christus is!”²¹⁹

De weg van de heiliging: geloof in de nieuwe Mens

Dat brengt bij het volgende thema. Want die laatste uitspraak laat iets fundamenteels zien van Kohlbrugge’s visie op de heiliging. Negatief geformuleerd is dat de leden die hier op aarde zijn laten afsterven, ervan afblijven. Positief geformuleerd bestaat het leven van de gelovige uitsluitend uit het geloof in Jezus Christus. Kohlbrugge kan zelfs zeggen dat een christen tot “niets anders geroepen” is.²²⁰ Het doel van de prediking uit Kolossenzen 3 is dat “gij alleenlijk gelooft en op Christus ziet, u ook eeniglijk aan Christus houdt [...]”²²¹ Het leven van een christen is verborgen met Christus in God, daar ligt zijn leven. Niet tot het doden van de leden

²¹² Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 390.

²¹³ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 390.

²¹⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 379.

²¹⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 382.

²¹⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 382.

²¹⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 395.

²¹⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 395.

²¹⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 390.

²²⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 394.

²²¹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 399.

op de aarde is een christen geroepen, maar tot het voortdurend tot Christus gaan en bij Hem en Zijn woord blijven.²²²

Door te blijven bij Christus en Zijn Woord sterven de leden af. Want “voor Zijn genadezon vergaan de leden als was.”²²³ En door steeds tot Christus en Zijn genade de toevlucht te nemen, onttrekken wij aan de leden die op de aarde zijn “alle kracht en werking [...], zoodat het als vanzelf gaat.”²²⁴ Als iemand zich afvraagt of hij ondanks al zijn zonden en ondeugden dit mag geloven en in deze weg niet bedrogen uitkomt, antwoordt Kohlbrugge: “Ja, geloof alleenlijk!” Dit is de weg van de heiliging voor de gelovige: het geloof alleen. God zal in deze weg voorzien in de heiliging.²²⁵

Woord, geloof en ervaring

Zoals bleek uit de analyse van Kohlbrugge's preken over Romeinen 6:6, gaat in de theologie van Kohlbrugge het Woord en het geloof voorop en daarna volgt de ervaring. Dat blijkt ook in zijn preken over Kolossenzen 3. Door het Woord moet de mens het aangezegd worden dat hij met Christus is gestorven en opgewekt en door het geloof zal de ervaring daarop volgen.²²⁶ Men moet niet eerst al de zonden die hij bij zichzelf waarneemt proberen te doden en ten onder brengen, vóórdat hij dit Woord gelooft.²²⁷ Weer geldt hier: eerst het Woord geloven, dan zal de ervaring erop volgen. Het kan zijn dat iemand denkt dit niet te kunnen geloven, omdat hij midden in zijn zonden zit. Kohlbrugge antwoordt dan dat de apostel de brief schrijft aan mensen die “midden in de ondeugden, midden in de zonden zitten.”²²⁸ Wel gaat het erom dat iemand ervan overtuigd is dat hij niet met zijn zonde de hemel in komt. Het moet hem erom gaan om van de zonde af te komen.²²⁹ Het kan niet zo zijn dat men dit Woord omhelst om vervolgens de zonde aan de hand te houden. Tegen degenen die vanwege hun zonden met “verbrokene en verbrijzelde, met bloedende harten” staan, die klagen over de leden op de aarde die nog leven en “tiranniseeren” wordt het Woord verkondigd dat zij met Christus gestorven zijn.²³⁰ Hier blijkt weer dat het heil niet opgaat in het objectieve, maar door de Geest ook een uitwerking in de gelovige heeft. Zoals Kohlbrugge eerder zei, kan het evangelie geen masker zijn waarachter een zondig leven gekoesterd wordt.

3.2.4 Conclusie: Kohlbrugge's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging

Nu in de drie primaire bronnen gezocht is naar Kohlbrugge's visie op de oude en nieuwe mens in de heiliging, volgt een conclusie. Allereerst is duidelijk geworden hoe Kohlbrugge de oude en nieuwe mens definieert. De oude mens is de gevallen Adam en wij in hem, wat concreet wordt in onze zondige natuur die wij door onze eigen schuld sinds de zondeval hebben. Omdat de oude mens zo diep gevallen was en hij nooit meer aan Gods wet kon voldoen, moest er een nieuwe mens komen. Die nieuwe mens is Christus, met Zijn gerechtigheid en heiligheid.

²²² Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 384.

²²³ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 384.

²²⁴ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 387.

²²⁵ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 398.

²²⁶ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 379.

²²⁷ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 379-380.

²²⁸ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 391.

²²⁹ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 391.

²³⁰ Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfstallen* 7-8, 397.

De gelovige is van verbondshoofd Adam naar verbondshoofd Christus overgegaan en is daarom ook een nieuwe mens. Hij is met Christus gestorven en met Hem opgewekt. Aan het kruis nam Christus de oude mens mee de dood in. Daarom *is* de oude mens van de gelovige gestorven. Daar hoeft niets meer aan gedaan te worden. De betekenis van de oude mens in de heiliging is er dus niet. Een gelovige moet niet proberen de oude mens te doden, maar er juist vanaf blijven. Opvallend is wel dat in de preek over de HC, Kohlbrugge genuanceerd spreekt over het onderscheid tussen het geloof en het gevoel. Voor het geloof *is* de oude mens gestorven, voor het gevoel sterft hij langzamerhand. Uit de andere preken bleek wel dat voor Kohlbrugge het zwaartepunt op de geloofswaarheid ligt.

De gelovige is niet alleen met Christus gestorven, maar ook met Hem opgewekt. In Hem is de gelovige een nieuwe mens. In tegenstelling tot de oude mens, heeft de nieuwe mens grote betekenis voor de heiliging. Op twee manieren wordt dat concreet. Allereerst werkt Christus, de nieuwe mens, door Zijn Geest in de gelovige. Dat de gelovige met Christus is gestorven en opgestaan, is dus niet slechts een objectieve realiteit in Christus. Als tweede bestaat de hele heiliging uit het geloof in de Nieuwe Mens, in Christus. Met Hém moet de gelovige bezig zijn. In die weg zal God voorzien in de heiliging.

In dit alles blijkt ook dat het Woord hierin van groot belang is volgens Kohlbrugge. Hij erkent dat de gelovige vaak juist het tegendeel ervaart, namelijk dat de oude mens springlevend is. Maar men moet niet in de ervaring geloven, maar in het Woord. Het Woord zegt dat de oude mens gestorven is en dat de nieuwe mens is opgestaan en daar moet men bij blijven. De gelovige moet zich gelovig aan het Woord vastklampen en dan zal de ervaring daarop volgen.

3.3 Evaluatie in het licht van definitieve en voortgaande heiliging

Nu Kohlbrugge's visie op de oude en nieuwe mens in de heiliging geanalyseerd is, volgt een evaluatie van deze visie in het licht van de begrippen definitieve en voortgaande heiliging, zoals gedefinieerd in hoofdstuk 2.

Definitief en forensisch

Definitieve heiliging gaat over de definitieve breuk met de zonde en de overzetting in een nieuw leven. Op dit punt zijn er grote overeenkomsten met Kohlbrugge's visie op de oude en nieuwe mens. De oude mens is met Christus gestorven en zodoende heeft er een beslissende breuk met de zonde plaatsgevonden. In Christus is de gelovige ook met Hem opgewekt en overgezet in een nieuw leven, waarin hij niets meer te maken heeft met de oude mens. Hoewel er volgens Murray in de protestantse traditie te weinig aandacht is voor de betekenis van kruis en opstanding voor de heiliging, kan dat in ieder geval niet van Kohlbrugge gezegd worden.

De kritiek op het begrip definitieve heiliging heeft te maken met het forensische, objectieve aspect ervan. Volgens Fesko behoort dit forensische aspect uitsluitend bij de rechtvaardiging. Deze kritiek raakt ook aan Kohlbrugge's visie. Volgens hem is het voor God waar dat de gelovige *is* gestorven en *is* opgestaan. Keer op keer benadrukt Kohlbrugge deze realiteit vanuit God, vanuit het Woord, ook al gaat het dwars tegen de ervaring van de gelovige in. Voor God is de opstanding van de gelovige in Christus een uitgemaakte zaak. Dit heeft een objectieve en

forensische kant. In Christus is de gelovige al gestorven, opgestaan en heilig, ongeacht welke voortgang of achteruitgang in het leven van de gelovige.

Effect van definitieve breuk

De voorstanders van de definitieve heiliging benadrukken dat deze definitieve breuk in het leven van de gelovige niet uitsluitend forensisch is. Kruis en opstanding van Christus zijn niet uitsluitend historische gebeurtenissen, maar hebben ook een effect op het leven van de gelovige die aan Hem verbonden is. De heerschappij van de zonde is gebroken. In het begrip definitieve heiliging is dus ook ruimte voor een transformatief element.

Bij Kohlbrugge is er ook aandacht voor het effect van het gestorven zijn en opgestaan zijn met Christus. Het evangelie kan volgens hem geen masker zijn waarachter een mens zijn zondige leven door kan zetten. De eenheid met Christus betekent ook dat Christus door Zijn Geest *in* de gelovige werkt. Hoewel de genade van het sterven en opstaan met Christus dus niet zonder uitwerking kan blijven, ligt de nadruk bij Kohlbrugge niet op het effect in de gelovige. Hij wil de gelovigen richten op Christus.

Voortgaande heiliging is blijven bij de definitieve heiliging

Zoals duidelijk werd in hoofdstuk 2, is er over het begrip voortgaande heiliging geen discussie in het 21ste-eeuwse debat. Alle participanten zijn het erover eens dat er in het leven van een gelovige sprake is van een steeds heiliger worden en een steeds meer gelijkvormig worden aan het beeld van Christus. Ook volgens Murray hoort bij de voortgaande heiliging dat de gelovige de zonde actief afsterft. Daartoe wordt hij in het NT opgeroepen.

Dit is bij Kohlbrugge totaal anders. Hoewel hij in zijn preek over de HC wel zegt dat de oude mens voor het gevoel nog moet afsterven, bepaalt de geloofswaarheid dat de oude mens al is gestorven het leven van de gelovige. De gelovige moet daarom niets meer doen met de oude mens en zijn leden. Hij moet er vanaf blijven.

Er is bij Kohlbrugge geen sprake van een uitgesproken onderscheid tussen de ideeën van definitieve en voortgaande heiliging. Hoewel al duidelijk werd dat er zeker sprake is van een daadwerkelijke verandering in het leven van de gelovige, houdt Kohlbrugge de voortgaande heiliging heel dicht bij de definitieve heiliging. Het zou zo verwoord kunnen worden: de voortgaande heiliging bestaat enkel en alleen in het blijven bij de realiteit van de definitieve heiliging. Dat blijkt bijvoorbeeld als Kohlbrugge de gelovige, die de oude mens voor zijn gevoel tekeer voelt gaan, niet oproept om de oude mens te doden maar om tegen de oude mens te zeggen dat hij nochtans met Christus gekruisigd is. Bij dat Woord moet hij blijven, dwars tegen de ervaring in, dan zal de ervaring daarop volgen. Langs deze weg zal God Zelf voorzien in de voortgang van de heiliging. Er is dus wel een voortgaande heiliging, maar dat is niet de zaak van de gelovige. Hij moet alleen blijven bij de waarheid dat hij met Christus is gestorven en opgewekt.

In en door Christus

Waar de participanten van het debat in de VS het eveneens over eens waren, is de centrale plaats die de gemeenschap met Christus heeft in de heiliging. Vanuit deze bron van heiliging wordt de gelovige steeds meer aan Zijn beeld gelijkvormig.

Deze Christus-gerichtheid is eveneens kenmerkend voor de manier waarop Kohlbrugge spreekt over hetgeen de gelovige staat te doen in de heiliging. Dat is namelijk niets anders dan het geloof in Jezus Christus. Bij Kohlbrugge is Christus dus niet alleen de bron van de heiliging en door Zijn Geest de Actor van de heiliging, maar Hij is in de heiliging ook het enige object van het geloof. Niet alleen de rechtvaardiging is door het geloof in Christus alleen, maar ook de heiliging. Het alleen met Christus bezig zijn, is de manier waarop de leden van de oude mens als was voor de zon vergaan.

3.4 Deelconclusie

In dit gedeelte wordt de tweede deelvraag beantwoordt:

Wat is Kohlbrugge's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?

Volgens Kohlbrugge is de oude mens de verdorven natuur die alle mensen overerven van de gevallen Adam. Voor de gelovige geldt dat deze oude mens met Christus is gekruisigd en definitief gestorven is. Daarom heeft de oude mens geen betekenis meer in de heiliging en moet de gelovige zich er niet mee bezig houden. Hoewel voor de ervaring de oude mens vaak springlevend kan zijn, zegt het Woord dat de oude mens gestorven is en daarom moet de gelovige het daarbij houden. Dan zal de ervaring daarop volgen. De nieuwe mens is Christus Zelf. Hij werkt door Zijn Geest in de gelovige. Het hele leven van de gelovige bestaat uit het geloof in Jezus Christus. In de heiliging moet hij daarom uitsluitend met Hem bezig zijn.

Hoewel het begrip definitieve heiliging niet direct gebezigd werd door Kohlbrugge, zijn er inhoudelijk raakvlakken tussen dit begrip en hetgeen Kohlbrugge zegt over de definitieve dood van de oude mens en opstanding van de nieuwe mens. Kohlbrugge gaat wel nog een stap verder dan voorstanders van dit begrip en maakt de definitieve dood en opstanding met Christus tot de bepalende geloofswaarheid in het leven van de gelovige. Waar alle participanten van het 21ste-eeuwse debat in de VS voortgaande heiliging onderscheiden van definitieve heiliging, houdt Kohlbrugge deze heel dicht bij elkaar. De voortgaande heiliging is niets anders dan het blijven bij de definitieve heiliging in Christus.

4. Knibbe's visie op oude en nieuwe mens in de heiliging

De deelvraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord, luidt:

Wat is Knibbe's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?

Zoals het methodologische kader in het vorige hoofdstuk is toegepast, wordt dat ook in dit hoofdstuk gedaan. Na biografische gegevens over Knibbe en een korte weergave van de thematiek van heiliging in zijn historische context, wordt zijn visie op de oude en nieuwe mens in de heiliging in kaart gebracht.

4.1 Historische context

4.1.1 Biografische gegevens

David Knibbe is op 13 juli 1639 geboren te Middelburg, als zoon van David Knibbe en Petronella Radermacher.²³¹ Over de jeugd van Knibbe is niet veel bekend. Noemenswaardig is dat overgrootvader Johannes Knibbe uit Brussel gevlucht is naar Nederland, wegens het aanhangen van het reformatorische geloof.²³² Als David Knibbe 14 jaar is, wordt hij toegelaten tot het gymnasium te Middelburg. Hij vervolgt zijn studie aan de Leidse Hogeschool. In zijn studietijd hebben de hoogleraar Johannes Hoornbeeck en de Leidse predikant Petrus de Witte het denken van Knibbe beïnvloed.²³³ Dat blijkt volgens Graafland vooral uit het feit dat Knibbe net als Hoornbeeck later een homiletiek zou schrijven en evenals De Witte groot belang hechtte aan de catechese.²³⁴

Als Knibbe 23 jaar is, wordt hij beroepbaar gesteld in de Nederduitse Gereformeerde Kerk. In 1663 wordt hij bevestigd als predikant in Barsingerhorn. Hierna dient hij de gemeenten van Purmerend (1667-1668) en Leiden (1668-1695).²³⁵ Vooral in Leiden kreeg Knibbe steeds meer bekendheid door de publicaties die hij in die periode uitbrengt. Deze “getuigen van zijn voortgezette, diepgravende studie op exegetisch, homiletisch en catechetisch gebied.”²³⁶ Dat Knibbe opviel door zijn vaardigheden, blijkt ook wel uit de aantekening die de classis Alkmaar maakt bij de preek die hij hield voor de classis. Daarin staat hij “boven de andere kandidaten” uitsteekt door “zijn vaardigheid in zijn exegese en preekkunst.”²³⁷

De invloed van Knibbe in zijn tijd heeft te maken met zijn colleges homiletiek. Dat deed hij niet officieel aan het Staten-College, waar predikanten werden opgeleid. Hoewel hij verschillende keren is voorgedragen als regent (bij wie de leiding berust) van dit Staten-College,

²³¹ Graafland, “David Knibbe,” 256. Zie ook W.G. van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002, 18. W. van den Boogert heeft een doctoraalscriptie geschreven over het leven en werk van Knibbe, waarvan hij in het genoemde artikel een samenvatting geeft.

²³² Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²³³ Graafland, “David Knibbe,” 256.

²³⁴ Graafland, “David Knibbe,” 256.

²³⁵ Graafland, “David Knibbe,” 256.

²³⁶ Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²³⁷ Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

is hij dat nooit geworden.²³⁸ De colleges homiletiek gaf hij privé in zijn pastorie te Leiden aan aanstaande predikanten.²³⁹ Deze colleges zijn uitgegeven in het geschrift *Manuductio* (1675).²⁴⁰ Knibbe zelf was “vermaard als prediker” en “een van de begaafdste predikers”.²⁴¹

Bij het grote publiek is Knibbe vooral bekend geworden door zijn catechetische werken, waaronder het werk *De Leere der Gereformeerde Kerk* (1689), dat een bron is voor de analyse van Knibbe’s visie op oude en nieuwe mens. Opvallend is dat het eerste catechetische werk van Knibbe, *Katechisatie of kort begrip* (1685), zoveel herdrukken kreeg dat alleen “Knibbes leerling A. Hellenbroek” dit wist te overtreffen.²⁴² Knibbe’s grote invloed in zijn eigen tijd staat in schril contrast met zijn bekendheid in de eeuwen daarna, zoals Graafland opmerkt valt er na “de 18de eeuw van zijn invloed weinig meer te bespeuren.”²⁴³

4.1.2 Heiliging in historische context

Hoewel er specifiek over Knibbe en de heiliging in zijn directe omgeving geen bronnen beschikbaar zijn, is het wel mogelijk om Knibbe in een bredere historische context te plaatsen. Knibbe kan gerekend worden tot de stroming van de Nadere Reformatie.²⁴⁴ Om Knibbe’s visie op de heiliging beter te verstaan, wordt hier kort geschetst hoe de Nadere Reformatie zich tot de thematiek van de heiliging verhield in haar historische context.

Begripsbepaling Nadere Reformatie

Hoewel er verschillend gedacht wordt over het begrip Nadere Reformatie, wordt in dit onderzoek de definitie gehanteerd die De Reuver als volgt omschrijft: “de Nederlandse na-reformatorische traditie die zich in de 17de en 18de eeuw voordeed, als de gereformeerde, nationale verschijningsvorm van het internationale, interconfessionele Piëtisme [...]”.²⁴⁵ Hierbij moet opgemerkt worden Knibbe in de 17de eeuw leefde en deze eeuw daarom met name de aandacht krijgt.

Nadere Reformatie en heiliging

Het onderwerp van de heiliging is nauw verbonden met het ontstaan van de Nadere Reformatie. De voormannen van de Nadere Reformatie waren predikanten van de Gereformeerde Kerk van de 17de en 18de eeuw, die aandrongen op “innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en

²³⁸ Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²³⁹ Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²⁴⁰ Graafland, “David Knibbe,” 256. Dit geschrift is recent uitgebreid geanalyseerd door G.W.S. Mulder in zijn dissertatie. Zie Mulder, *Tussen tekst en toepassing*, 179-193.

²⁴¹ Graafland, “David Knibbe,” 256 en Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²⁴² Graafland, “David Knibbe,” 257 en Van den Boogert, “Een geleerd en beproefd leermeester,” 18.

²⁴³ Graafland, “David Knibbe,” 257

²⁴⁴ Volgens Graafland kan Knibbe tot deze stroming gerekend worden. Zie Graafland, “David Knibbe,” 256.

²⁴⁵ De Reuver, *Bedelen bij de Bron*, 2n9. Dat er verschillend over dit begrip gedacht wordt, blijkt uit het volgende. In 1983 en 1995 is er door de Stichting Studie der Nadere Reformatie (SSNR) een werkdefinitie gegeven. Zie T. Brienens, L.F. Groenendijk, W.J. op ’t Hof, en C.J. Meeuse, “Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling,” *Dnr* 7 (1983): 109-116; C. Graafland, W.J. op ’t Hof, en F.A. van Lieburg, “Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling,” *Dnr* 19 (1995): 105-184. Een van de medeopstellers, Fred van Lieburg, heeft zich inmiddels tegen dit begrip gekeerd en pleit ervoor om het niet meer te gebruiken. Zie hiervoor H. Van den Belt, “Antonius Walaeus en de grenzen van de Nadere Reformatie,” in *Pietas reformata: Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd: Feestbundel voor prof. dr. W.J. op ’t Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015), 117.

op persoonlijke en publieke levensheiliging op alle terreinen van het leven.”.²⁴⁶ De Reformatie had de goede leer gebracht en in de Nadere Reformatie was er de nadruk op “een verdere doorwerking van de reformatorische beginselen voor heel het terrein van het leven [...]”.²⁴⁷ Er was dus vanuit de Nadere Reformatie, op een enkeling na, geen inhoudelijke kritiek op de Reformatie.²⁴⁸ Maar er moest ‘doorgereformeerd’ worden, niet alleen de leer maar ook de vroomheid en alle facetten van het leven.

Volgens de nadere reformatoren was deze voortgaande reformatie aangaande het leven hard nodig. Er was volgens hen sprake van een gebrek aan levensheiliging van de leden van de Gereformeerde Kerk en sprake van “vervlakking van het geloofsleven”, waartegen zij zich keerden.²⁴⁹ Allerlei concrete misstanden en zonden werden benoemd en bestreden.²⁵⁰ Door sommige nadere reformatoren werden reformprogramma’s ontworpen en ingediend bij organen van kerk, politiek en maatschappij.²⁵¹ Hoe het er in de praktijk daadwerkelijk voorstond met de geloofsbeleving onder kerkleden van de 17de eeuw, is door te weinig bronnenmateriaal niet eenvoudig te bepalen. Selderhuis en Nissen wijzen erop dat de preken van predikanten uit deze tijd “de neiging kunnen hebben deze zaken negatiever af te schilderen dan ze in werkelijkheid waren.”²⁵² Hoewel het dus lastig is om de geestelijke toestand van de kerkgangers uit de 17de eeuw te peilen, is het overduidelijk dat er volgens de Nadere Reformatie een gebrek aan innerlijke doorleving en levensheiliging was. In die context en in die beweging moet Knibbe worden verstaan als hij spreekt over de heiliging.

4.2 Knibbe’s visie op oude en nieuwe mens

Na het schetsen van de historische context, volgt nu een analyse van de drie primaire bronnen van Knibbe op het punt van de oude en nieuwe mens in de heiliging.

4.2.1 Verklaring van HC Zondag 33

De volgende tekst van de HC dient als uitgangspunt voor Knibbe’s behandeling Zondag 33:

De 88. Vrage. In hoe veel stukken bestaat de waaragtige bekeeringe des menssen?

Antw. In twee stukken: In de afstervinge des ouden: ende in de opstandinge des nieuwen mensses.

²⁴⁶ Herman J. Selderhuis, red., *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2019), 476.

²⁴⁷ T. Brienens, *Johannes Hoornbeeck (1617-1666): eminent geleerde en pastoraal theoloog* (Kampen: De Groot Goudriaan, 2008), 12.

²⁴⁸ Alleen Jodocus van Lodensteyn (1620-1677) had inhoudelijke kritiek op de Reformatie. Volgens Op ’t Hof stelde Van Lodensteyn dat de werking van de Geest aan de Reformatie ontbrak. Zie W.J. op ’t Hof, *Nadere Reformatie nu* (Houten: Den Hertog, 2015), 25.

²⁴⁹ Selderhuis red., *Handboek*, 476.

²⁵⁰ Op ’t Hof noemt bijvoorbeeld: “misbruik van Gods Naam, overdaad in maaltijden en kleding, opschik, dansen, kaarten, dobbelen, toneelspel, dronkenschap, woeker, onkuisheid, ontheiliging van de sabbat [...]”. Zie W.J. op ’t Hof, “De Nadere Reformatie in Zeeland: Een eerste schets,” in *Rond de kerk in Zeeland*, red. A. Wiggers (Delft: Eburon, 1991), 5.

²⁵¹ W.J. op ’t Hof, *Nadere Reformatie nu*, 20.

²⁵² Selderhuis red., *Handboek*, 359. Selderhuis en Nissen noemen het voorbeeld dat veel predikanten in de 16^e eeuw klaagden over de kleine bijbelkennis van kerkgangers, terwijl buitenlanders juist positief waren over de bijbelkennis van kerkgangers in Nederland. Zie Selderhuis red., *Handboek*, 359.

De 89. Vrage. Wat is de afstervinge des ouden mensses?

Antw. Het is een hertelijk leedwesen / dat wy God door onse sonden vertoornt hebben / ende de selve hoe langer hoe meer haaten ende vlieden.

De 90. Vrage. Wat is de opstandinge des nieuwen mensses?

Antw. Het is een hertelijke vreugt in God door Christum / ende een ernstige lust ende liefde na den wille Gods in alle goede werken te leeven.²⁵³

Bekering

Knibbe begint zijn behandeling met een uiteenzetting over de waarachtige bekering, waar de HC ook eerst over spreekt. De bekering is een “geestelijke verandering van den heelen mens / na siel en lighaam, waar door hy overgebracht word van de duysternis tot het licht [...]”²⁵⁴ Dit is de wortel van het leven van de heiliging, van het leven van de dankbaarheid. Knibbe onderscheidt naast deze eerste bekering nog twee andere aspecten: een dagelijkse bekering, “in welke men voort gaat van deugd, tot deugd [...]” en een tweede bekering, waarin een gelovige die in een grote zonde gevallen is daar weer uit opstaat.²⁵⁵ Vervolgens werkt Knibbe uit dat God het is Die de bekering werkt en dat Hij dat gewoonlijk doet door het Woord.

Oude mens en betekenis in de heiliging

Als Knibbe de bekering in het algemeen heeft behandeld, definieert hij de oude mens. Allereerst maakt hij duidelijk dat het niet gaat om iets fysieks, iets “reëls of weestenlijks in de siel”.²⁵⁶ Met de oude mens wordt “de aangeboorene en inkleevende verdorventheyt onser natuur / door toe-rekening en overerving van Adam” bedoeld.²⁵⁷ Het gaat om de zondige en verdorven natuur die de mens is aangeboren.

Deze oude mens moet afsterven in het leven van een gelovige. Aan de hand van vraag en antwoord 89 van de HC, werkt Knibbe concreet uit hoe dit afsterven er uit ziet. Allereerst hoort bij dat afsterven een kennis van de zonde. Dit is nodig, want bij het afsterven hoort volgens de HC een hartelijk leedwezen over de zonde en “hoe sal hy daar over droevig sijn / of die vlieden / indien hy die niet [...] kende?”²⁵⁸ Daarom moet een gelovige zijn zonden grondig leren kennen. Daar moet het niet bij blijven: als tweede onderdeel van het afsterven noemt Knibbe een droefheid over de zonde. Vanuit het binnenste van zijn hart moet de gelovige de zonde bewenen als zonde, “voor soo verre sy is een verbreking van Gods wet / en een schending van sijn beeld.”²⁵⁹ Bij een oprechte droefheid hoort niet alleen droefheid over de zonden die de mensen zien, maar ook over de zonden die alleen God ziet.²⁶⁰ Vervolgens noemt Knibbe, als derde onderdeel, het haten van de zonde. Als vierde het vlieden, het vluchten van de zonden.

²⁵³ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 518, 523 en 525.

²⁵⁴ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 518.

²⁵⁵ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 519.

²⁵⁶ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 522.

²⁵⁷ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 522.

²⁵⁸ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 524.

²⁵⁹ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 524.

²⁶⁰ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 524.

Hierbij hoort ook het vlieden van “de plaatsen / geselschappen en geleegentheeden / ja de beweegingen tot de selve.”²⁶¹

Nieuwe mens en betekenis in de heiliging

Opvallend genoeg geeft ook Knibbe geen directe definitie van de nieuwe mens, zoals hij dat wel deed bij de oude mens. Vanuit Knibbe's behandeling van twee Paulinische teksten, zal een scherper beeld moeten ontstaan van wat Knibbe verstaat onder de nieuwe mens.

Wel gaat Knibbe uitgebreid in op de vraag wat de opstanding van de nieuwe mens concreet betekent in het leven van een christen. Allereerst een hartelijke vreugde in God door Jezus Christus, waar de HC over spreekt. Deze vreugde ontstaat volgens Knibbe uit “het geloovig aanroepen van Jesus als d'eenige Saligmaaker / met vertrouwen dat God my alle mijne sonden om Christi wille vergeeven wil / en ik alsoo hersteld ben in de gunste en de vriendelijke gemeenschap met God in Christo Jesu.”²⁶² De vreugde vindt haar bron in het vertrouwen dat God de zonden vergeeft om Christus' wil en in dat er niets meer tussen de gelovige en God instaat.

Knibbe maakt hier een aantal pastorale opmerkingen bij. Hij stelt de vraag of deze hartelijke vreugde altijd aanwezig is in de mensen die zich “waarlijk bekeeren”? Dit is volgens Knibbe niet het geval. Er kunnen allerlei redenen zijn waarom de gelovige deze vreugde niet ervaart. Zo kan de gelovige de grootheid van zijn zonde zó gevoelen, dat er geen plaats is voor blijdschap. Verder kan een kind van God in een grote zonde vallen waardoor de blijdschap verdwijnt, de verzoeken van de satan kunnen zo heftig zijn dat de vreugde verdwijnt en tevens kan de oorzaak liggen in een beproeving vanuit God waarin Hij “sijn lieflijk aanschijn” verbergt. Ook kan het zijn dat een kind van God een onhelder zicht heeft op het genadeverbond.²⁶³

Hoewel de gelovige deze vreugde dus niet altijd ervaart, spreekt de HC volgens Knibbe toch terecht over deze hartelijke vreugde. De gelovige heeft namelijk “voor den geloove regt” om de “de beloften des Euangeliums toe te passen / schoon sy die met de daad nog niet gevoelen.”²⁶⁴ Knibbe maakt hier dus een onderscheid tussen wat de gelovige voelt en waar hij voor het geloof recht op heeft. Verder stelt Knibbe dat, hoewel de vreugde er niet altijd is, er wel een verlangen naar die vreugde in de gelovige is. Daarbij laat God af en toe “eenige proeffjes van die vreugde” smaken.²⁶⁵ Als laatste noemt Knibbe dat de HC terecht over de hartelijke vreugde spreekt omdat het zeker is dat de gelovige die in de hemel zal genieten.

Naast de hartelijke vreugde, hoort bij de opstanding van de nieuwe mens ook een “hartelijke lust en liefde om na den wille Gods in alle goede werken te wandelen.”²⁶⁶ Ook hierbij merkt Knibbe pastoraal op dat een “groote traagheyd en onwilligheyd in 't geestelijke goed doen” nog niet betekent dat iemand niet waarlijk bekeerd is.²⁶⁷ Wel is het een bewijs dat de gelovige niet

²⁶¹ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 524.

²⁶² Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 526.

²⁶³ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 526.

²⁶⁴ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 526-527.

²⁶⁵ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 527.

²⁶⁶ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 527.

²⁶⁷ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 527.

“geheel en volkomen bekeerd” is.²⁶⁸ Er is namelijk ook een onwedergeboren deel in de gelovige. Daar klagen de gelovigen hartelijk over en zij strijden daar tegen en zij “herwinnen die allengskens als Paulus” in Rom. 7:21-26.²⁶⁹

4.2.2 Verklaring van Efeze 4

In Efeze 4:22-24 spreekt de apostel Paulus over de oude en de nieuwe mens. In zijn verklaring van deze verzen, werkt Knibbe uit wat de oude en nieuwe mens betekenen en wat dit voor het leven van een gelovige te zeggen heeft. Dat doet hij op basis van de volgende tekst:

- 22. Te weten dat gy soudet afleggen, aangaande de vorige wandeling, den ouden mensche, die verdorven word door de begeerlijkheden der verleydinge;
- 23. Ende dat gy soudet vernieuwt worden in den geest uwes gemoeds,
- 24. Ende den nieuwen mensche aandoen, die na God geschapen is in ware regtveerdigheyd ende heyligheyd.²⁷⁰

Oude mens: aangeboren verdorven natuur

Onder de oude mens wordt volgens Knibbe het volgende verstaan: “de aangeborene verdorventheyd der natuer, waar door wy onbequaam sijn tot eenig goed / en genegen tot alle quaad.”²⁷¹ Hier relateert Knibbe deze verdorven natuur niet direct aan Adam, maar zijn definitie komt verder overeen met die hij gaf bij zijn behandeling van Zondag 33. Dat deze natuur door Paulus ‘oude mens’ wordt genoemd, heeft twee redenen: het is ons aangeboren en zij verspreid zich door heel de mens.²⁷²

In deze oude mens bevinden zich allerlei zondige en kwade bewegingen en begeerten. Met bewegingen bedoelt Knibbe de hartstochten, “die tomelose lusten en genoegen dat het vleesch neemt tot en in de sonde / sonder die tegen te staan / maar sig daar aan over te geven.”²⁷³ De begeerten zijn de “eerste opwekking en aanleyding tot de sonde”.²⁷⁴ Door deze zondige bewegingen en begeerten, wordt de oude mens bedorven. Dit betekent dat de oude mens steeds zondiger, vuiler wordt, dat hij aanzet tot dadelijke zonden en hierdoor steeds verdoemelijker en vervloekter wordt.²⁷⁵ De oude mens is dus niet een statische entiteit, maar wordt steeds slechter.

Afleggen van de oude mens

In vers 22 wordt gesproken over het afleggen van deze oude mens. Volgens Knibbe heeft dit woord drie betekenissen die van toepassing zijn op hetgeen een gelovige met de oude mens moet doen. Allereerst betekent het iemand verstoten, “sijn vriendschap opseggen.”²⁷⁶ Ten tweede heeft het de betekenis van iets wegwerpen “als een dood aas.”²⁷⁷ Als laatste betekent dit woord iets uittrekken als een oud kleed.²⁷⁸ Al deze drie betekenissen betreft Knibbe op hetgeen

²⁶⁸ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 527.

²⁶⁹ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 527.

²⁷⁰ Knibbe, *Ephesen*, 160.

²⁷¹ Knibbe, *Ephesen*, 161.

²⁷² Knibbe, *Ephesen*, 161.

²⁷³ Knibbe, *Ephesen*, 162.

²⁷⁴ Knibbe, *Ephesen*, 162.

²⁷⁵ Knibbe, *Ephesen*, 162.

²⁷⁶ Knibbe, *Ephesen*, 163.

²⁷⁷ Knibbe, *Ephesen*, 163.

²⁷⁸ Knibbe, *Ephesen*, 163.

de gelovige moet doen met de oude mens: de zonde uitstoten en de vriendschap met de zonde opzeggen, die wegwerpen en als een oud kleed “verwerpen en uyttrekken”.²⁷⁹ Hieruit wordt duidelijk dat Knibbe deze tekst zo verstaat dat de gelovige in het leven van de heiliging actief de oude mens moet afleggen.

Ergens anders kan Knibbe wel spreken over dat een gelovige moet laten zien dat hij de oude mens uitgedaan *heeft*.²⁸⁰ Wat Knibbe daarmee bedoelt, wordt duidelijk als hij zegt dat de bewegingen en begeerlijkheden over hem niet heersen.²⁸¹ Het uitgedaan hebben als voltooid gebeuren ziet dus op de gebroken heerschappij van de zonde. Dat het afleggen van de oude mens tegelijk een proces is, blijkt als Knibbe direct daarachteraan zegt dat de gelovige “het vleesch met zijn beweegingen tragt te kruycigen en te dooden.”²⁸²

Nieuwe mens: wedergeboren deel

De nieuwe mens is “de wedergeboorene en vernieuwde natuer des menschen; dat wedergeboorene deel [...]”.²⁸³ Knibbe legt uit waarom dit wedergeboren deel door Paulus nieuwe mens wordt genoemd. Het wordt ‘mens’ genoemd, omdat het de hele mens betreft: ziel, lichaam en al zijn krachten.²⁸⁴ De wedergeboorte raakt de hele mens. Het word een *nieuwe* mens genoemd om drie redenen. Allereerst brengt deze nieuwe mens, dit wedergeboren deel, andere bewegingen en werken voort dan “hetgeen / door de sonde / in ons verdorven of verlooren was.”²⁸⁵ Daarnaast slaat dat nieuwe ook op het oneindige: het vergaat niet meer. Als laatste duidt het op het heerlijke karakter van de nieuwe mens.²⁸⁶

Naar het beeld en gelijkenis van God

Deze nieuwe mens is naar het beeld en de gelijkenis van God geschapen. Dat de nieuwe mens geschapen is, laat zien dat het niet uit onze eigen kracht is voortgebracht maar “buyten en sonder ons uyt niet voort gebragt / door een oneyndige kragt / want dat is scheppen.”²⁸⁷ De woorden gerechtigheid en heiligheid verklaren nader wat het betekent om naar het beeld van God geschapen te zijn. Heiligheid slaat op de “reynigheit en suyverheyd der ziele”.²⁸⁸ De nieuwe mens is niet door de zonde aangetast. Met gerechtigheid of rechtvaardigheid wordt de onschuld bedoeld. Omdat er geen zonde is in de nieuwe mens, is hij onschuldig.²⁸⁹

Het gaat hier om de gerechtigheid en heiligheid die “ons door Jesum Christum [zijn] verdient en toegepast”.²⁹⁰ Hier legt Knibbe een verband tussen de nieuwe mens en Christus. De heiligheid en gerechtigheid waarin de nieuwe mens bestaat, is dezelfde gerechtigheid en heiligheid die door Christus zijn verdient en toegepast. De conclusie kan getrokken worden dat,

²⁷⁹ Knibbe, *Ephesen*, 163.

²⁸⁰ Knibbe, *Ephesen*, 169.

²⁸¹ Knibbe, *Ephesen*, 169.

²⁸² Knibbe, *Ephesen*, 169.

²⁸³ Knibbe, *Ephesen*, 164.

²⁸⁴ Knibbe, *Ephesen*, 164.

²⁸⁵ Knibbe, *Ephesen*, 164.

²⁸⁶ Knibbe, *Ephesen*, 164.

²⁸⁷ Knibbe, *Ephesen*, 165.

²⁸⁸ Knibbe, *Ephesen*, 165.

²⁸⁹ Knibbe, *Ephesen*, 165.

²⁹⁰ Knibbe, *Ephesen*, 166.

hoewel de nieuwe mens volgens Knibbe niet Christus zelf is maar het wedergeboren deel in de gelovige, de nieuwe mens er wel alleen door Christus is.

Aandoen van de nieuwe mens

Deze nieuwe mens die naar het beeld van God geschapen is, moet de gelovige aandoen. Het aandoen waar Paulus over spreekt, is volgens Knibbe “een tragten en arbeyden, om deelagtig te worden en te verkrijgen den nieuwen mensch.”²⁹¹ Hier wordt duidelijk welke betekenis de nieuwe mens heeft in het leven van de heiliging. Een gelovige moet ernaar streven om deze nieuwe mens meer en meer te verkrijgen. Hoe dat concreet gestalte krijgt in het leven van de gelovige, wordt niet uitgewerkt. Knibbe benadrukt wel dat dit aandoen niet een eenmalige gebeurtenis is. Het gebeurt niet “te gelijk en in een oogenblik [...] maar by trappen”.²⁹² Het afleggen van de oude mens en het aandoen van de nieuwe mens noemt Knibbe daarom ook “de Pligt van een waar Christen [...] die roemt Christum geleert te hebben”.²⁹³ Dat er in Knibbe’s tijd velen waren die de oude mens niet afleggen en de nieuwe mens niet aandoen, blijkt uit zijn klacht over de velen die zich over deze dingen niet druk maken.²⁹⁴ Deze mensen hebben “Christum nog niet geleert”.²⁹⁵

Onvolmaakt en volmaakt

Het proces van afleggen en aandoen blijft in het leven van de gelovige onvolmaakt. De gelovige vindt nog allerlei zonden en verdorvenheden in zichzelf. Knibbe troost de gelovige dat God die zonden en verdorvenheden die “tegen onsen sin in ons overig sijn” zal vergeven en “dagelijks meer en meer [...] doen overwinnen”.²⁹⁶ Uiteindelijk zullen de zonden bij de dood van de gelovige definitief afgelegd zijn en dan zal God hen bekleden “volkomelijk met gerechtigheyd en heyligheyd.”²⁹⁷

4.2.3 Verklaring van Kolossenzen 3

In Knibbe’s verklaring van de brief aan de Kolossenzen, is een uitvoerige verklaring van de betekenis van oude en nieuwe mens opgenomen, aan de hand van de volgende tekst:

9. Dewijle gy uytgedaan hebt den ouden mensse met sijn werken.

10. Ende aangedaan hebt den nieuwen mensse die vernieuwd word tot kennisse, na het evenbeeld des genen die hem geschapen heeft.²⁹⁸

Oude mens is uitgedaan

In zijn omschrijving van de oude mens is Knibbe consistent. Ook hier wordt de oude mens als de aangeboren verdorvenheid omschreven.²⁹⁹ Deze verdorvenheid doortrekt de gehele mens en is de bron van alle zonden. Vers 9 spreekt over het “uytgedaan” hebben. In zijn verklaring van

²⁹¹ Knibbe, *Ephesen*, 167.

²⁹² Knibbe, *Ephesen*, 167.

²⁹³ Knibbe, *Ephesen*, 168.

²⁹⁴ Dat predikanten die tot de Nadere Reformatie worden gerekend kritisch waren op de geestelijke toestand van de kerkleden bleek ook uit de beschrijving van de historische context. Zie 4.1.2.

²⁹⁵ Knibbe, *Ephesen*, 168.

²⁹⁶ Knibbe, *Ephesen*, 171.

²⁹⁷ Knibbe, *Ephesen*, 171.

²⁹⁸ Knibbe, *Colossensen*, 179.

²⁹⁹ Knibbe, *Colossensen*, 181.

Efeze 4:22-24 bleek dat Knibbe vooral het afleggen en aandoen in de tegenwoordige tijd benadrukt. Dat is te verklaren aangezien de tekst uit Efeze 4 dat ook lijkt te doen. Nu de tekst die hij verklaart het juist als iets voltooids weergeeft, is de vraag hoe Knibbe dat verwerkt.

Het definitieve van het uitgedaan hebben van de oude mens, slaat op drie zaken. Allereerst is de oude mens helemaal uitgedaan in Christus, ten aanzien van zowel de “straffe, vloek en verdoemenis” als ook “die heerschappye” van de oude mens.³⁰⁰ Daarnaast geldt dit ook op sacramentele wijze in de Heilige Doop. Zoals de gelovige in de doop met water is gewassen, zo is hij gewassen van de geestelijke verdorvenheid.³⁰¹ Ten derde heeft de gelovige de oude mens uitgedaan “in ’t beginsel ten aanzien van de liefde en betragtinge der sonde.”³⁰² De gelovige heeft de zonde niet meer lief zoals voorheen, maar haat de zonde en heeft de dienst aan de zonde opgezegd.³⁰³ Er heeft een definitieve breuk plaatsgevonden in de verhouding tot de zonde.

Het woord ‘beginsel’ is van belang om te begrijpen hoe Knibbe het definitieve van het uitgedaan hebben ziet. Dat blijkt uit zijn verklaring van Kolossenzen 3:3, waar de apostel spreekt over het “gestorven zijn” van een gelovige. Eén van de manieren waarop Knibbe dit verklaart, is dat de gelovige gerekend wordt als geheel gestorven te zijn ten aanzien van het voornemen om de zonde elke dag meer af te sterven.³⁰⁴ Een gelovige stelt namelijk alles in het werk om van dag tot dag meer te sterven aan de zonde. Vanwege deze “ernstige bereydwillegheid” wordt van een kind van God gezegd “nu al der sonden gestorven te zijn.”³⁰⁵ De andere twee manieren die Knibbe noemt zijn: gestorven in Christus, als Hoofd en Middelaar, en gestorven in de zekerheid en hoop dat de gelovige eens definitief aan de zonde zal sterven.³⁰⁶

Nieuwe mens wordt vernieuwd

Ook hier omschrijft Knibbe de nieuwe mens als iets dat God in de gelovige heeft geschapen, namelijk een “geestelijke bequaamheyd, lust en begeerte tot het goede”.³⁰⁷ Deze nieuwe mens is hetzelfde als de “genade der wedergeboorte en heyligmakinge”.³⁰⁸ Opvallend genoeg verklaart Knibbe niet op welke manier deze nieuwe mens definitief is aangedaan. Dat kan er mee te maken hebben dat dit voor hem voor de hand liggend is. Als Knibbe de nieuwe mens als het wedergeboren deel ziet, is logischerwijs het definitieve moment van het aangedaan hebben de wedergeboorte.

Waar het aandoen wordt overgeslagen, staat Knibbe uitgebreid stil bij wat het betekent dat vers 10 spreekt over de vernieuwing van de nieuwe mens. Die vernieuwing wijst op twee dingen. Allereerst laat het zien dat de nieuwe mens “oyt te voor in den mens geweest” is.³⁰⁹ Hiermee doelt Knibbe op het beeld van God in de mens vóór de zondeval. In de wedergeboorte wordt

³⁰⁰ Knibbe, *Colossensen*, 183.

³⁰¹ Knibbe, *Colossensen*, 183.

³⁰² Knibbe, *Colossensen*, 184.

³⁰³ Knibbe, *Colossensen*, 184.

³⁰⁴ Knibbe, *Colossensen*, 24.

³⁰⁵ Knibbe, *Colossensen*, 25.

³⁰⁶ Knibbe, *Colossensen*, 24.

³⁰⁷ Knibbe, *Colossensen*, 184.

³⁰⁸ Knibbe, *Colossensen*, 184.

³⁰⁹ Knibbe, *Colossensen*, 185.

dat beeld van God, “dat in Adam was opgeregt maar door de sonde verdorven en verlooren, in haar [de gelovige] daar sy geloofden hersteld / vernieuwd, en wederom opgeregt [...]”³¹⁰ Verder wijst de vernieuwing van de nieuwe mens op de blijvende onvolmaaktheid van de gelovige in dit leven. Dagelijks moet de gelovige groeien en hij wordt “met de tijd sterker en van dage tot dage overvloediger in alle vruchten der gerechtigheid.”³¹¹

In deze vernieuwing werkt God twee dingen uit. Hij vernieuwt de inwendige mens door het verstand te verlichten en de geest naar Zijn beeld te vormen.³¹² Door deze vernieuwing wordt het leven van de gelovige veranderd. In het kort bestaat de vernieuwing uit het afleggen van alle zonde en het najagen van alle deugden zodat de gelovige “van dage tot dage God klaarder leeren kennen en heyliger dienen [...]”³¹³

Betekenis voor de heiliging

Dat de oude mens uitgedaan en de nieuwe mens aangedaan is, heeft gevolgen voor het leven van een gelovige. Als een gelovige wordt verleidt tot zonde, moet hij de waarheid van het uitgedaan hebben van de oude mens toepassen door te zeggen: “ik heb desen sonden-rok uytgetogen, hoe soude ik dan de selve wederom aantrekken?”³¹⁴ Hier wordt zichtbaar hoe het definitieve karakter van het uitgedaan hebben betekenis krijgt in de heiliging.

Dat de nieuwe mens is aangedaan en wordt vernieuwd, betekent dat de gelovige er alles aan moet doen om meer vervuld te worden met kennis van Gods wil en niet tevreden moet zijn met een bepaalde mate van kennis en genade.³¹⁵

Door dit alles heen zal God “de verdorventheyd in u meer en meer te onder brengen, en de geest der wedergeboorte in u van dage tot dage versterken en vernieuwen.”³¹⁶ In dit leven zal het ten dele zijn en onvolmaakt blijven, maar in de eeuwige heerlijkheid zal dat veranderen. Daar zal God Zijn beeld volmaakt in de gelovige oprichten.

4.2.4 Conclusie: Knibbe’s visie op oude en nieuwe mens in de heiliging

In dit concluderende gedeelte wordt Knibbe’s visie op de oude en nieuwe mens in de heiliging samengevat. De oude mens is de aangeboren verdorven natuur van de mens, die de mens overerft van Adam. De gelovige heeft met deze oude mens te maken en moet deze doden door droefheid over de zonde, door de zonde te haten en ervan te vluchten en door de vriendschap ermee op te zeggen. Knibbe kan op een bepaalde manier ook spreken over het afleggen van de oude mens als definitief gebeurd. Het definitieve slaat vooral op de vrijheid van de straf en vloek en vooral op de breuk van de heerschappij van de zonde. De oude mens en de zonde is er nog wel, maar heerst niet meer over de gelovige. Hoewel Knibbe dus kan spreken over een voltooid aspect van het afleggen of doden van de oude mens, blijft de oude mens een realiteit in het leven van de gelovige en ligt de nadruk op het proces van het doden.

³¹⁰ Knibbe, *Colossensen*, 185.

³¹¹ Knibbe, *Colossensen*, 185.

³¹² Knibbe, *Colossensen*, 186.

³¹³ Knibbe, *Colossensen*, 187.

³¹⁴ Knibbe, *Colossensen*, 192.

³¹⁵ Knibbe, *Colossensen*, 193.

³¹⁶ Knibbe, *Colossensen*, 193.

De nieuwe mens is het wedergeboren deel in de gelovige. Dit is een schepping van God en is geschapen naar het beeld van God. In dit wedergeboren deel is geen zonde, maar het bestaat in gerechtigheid en heiligheid. Hier legt Knibbe een verband met Christus. Het gaat hier namelijk over de gerechtigheid en heiligheid die door Christus zijn verdient en toegepast. De nieuwe mens is echter niet Christus Zélf. Of Knibbe een definitief aspect toedicht aan het aandoen of opstaan van de nieuwe mens, maakt hij niet expliciet. Aannemelijk is dat dit definitieve aspect in ieder geval deels in het moment van de wedergeboorte ligt: toen schiep God dit wedergeboren deel in de gelovige. Ook bij het aandoen van de nieuwe mens ligt de nadruk op het doorgaande proces in het leven van een gelovige. Hij moet ernaar streven om de nieuwe mens meer en meer te verkrijgen.

In dit alles benadrukt Knibbe telkens weer dat het sterven en opstaan van de oude en nieuwe mens in dit leven een onvolmaakt proces blijft. Daarbij troost hij de gelovige, bij wie er zonde tegen zijn wil in hem is overgebleven, dat er een dag komt waarop hij de zonde volmaakt afsterft en het beeld van God in hem volmaakt wordt opgericht.

4.3 Evaluatie in het licht van definitieve en voortgaande heiliging

Nu volgt een evaluatie van Knibbe's visie aan de hand van de begrippen definitieve en voortgaande heiliging, zoals gedefinieerd in hoofdstuk 2.

Voortgaand sterven en opstaan

In Knibbe's spreken over het afsterven en opstaan van de oude en nieuwe mens, overheerst het voortgaande karakter ervan. Opvallend is dat zelfs bij de tekst uit Kolossenzen 3, waarin het uittrekken van de oude mens als voltooide tijd wordt weergegeven, Knibbe de nadruk op het proces legt. Knibbe's spreken over de heiliging wordt gekenmerkt door dit idee van 'steeds meer', van voortgang. Daarmee vertoont Knibbe's spreken over de oude en nieuwe mens in de heiliging veel overeenkomsten met de idee van voortgaande heiliging. In het leven van de gelovige is er sprake van een steeds meer gelijkvormig worden aan het beeld van Christus. De begrippen oude en nieuwe mens legt Knibbe vooral uit in termen van voortgang: door de oude mens steeds meer te doden en de nieuwe mens te verkrijgen, wordt de gelovige het beeld van Christus meer gelijkvormig.

Hoewel Murray evenals Knibbe spreekt over dit proces van het doden van de oude mens, gebeurt dit volgens hem vanuit de definitieve heiliging. Daar ligt volgens Murray ook het zwaartepunt in het NT. De kritiek van Murray op Knibbe zou daarom ook zijn dat laatstgenoemde het nieuwtestamentisch spreken over definitieve heiliging niet genoeg heeft verdisconteerd.

Definitieve kant

Ondanks dat het zwaartepunt bij Knibbe ligt op het proces, is er in de geanalyseerde bronnen ook iets van een definitieve kant van de heiliging te vinden. Dat blijkt als hij bij de bespreking van het sterven van de oude mens stelt dat er in het leven van de gelovige een definitieve bevrijding van de heerschappij van de zonde heeft plaatsgevonden. De tirannie van de zonde is definitief gebroken. In zijn spreken over de opstanding van de nieuwe mens, klinkt niet direct een definitief element door. Vanuit zijn visie dat de nieuwe mens het wedergeboren deel in de

gelovige is, kan gezegd worden dat het moment van de wedergeboorte, de levendmaking, de definitieve verandering is aangaande de opstanding van de nieuwe mens.³¹⁷

Hoewel Knibbe in zijn aansporingen tot de gelovigen vooral denkt vanuit de voortgang in de heiliging, klinkt er sporadisch iets van dat definitieve door. Bijvoorbeeld als hij de gelovige oproept om bij verleiding tot zonde zich te herinneren dat hij de ‘zondenrok’ al heeft uitgetrokken en deze daarom niet weer aan zou moeten doen.

Forensisch of transformatief

Zoals duidelijk werd in hoofdstuk 2, heeft Fesko grote kritiek geuit op de idee dat de heiliging een forensische kant heeft. Dit behoort volgens de Amerikaan alleen tot de rechtvaardiging. De heiliging is puur transformatief. Hoewel het niet helemaal duidelijk is of Knibbe een forensisch element in de heiliging uitsluit, ligt de nadruk duidelijk op de transformatieve kant van de heiliging. Door de oude mens steeds meer te doden en de nieuwe mens steeds meer te verkrijgen, worden de gelovigen steeds meer aan het beeld van Christus gelijkvormig.

Dat Knibbe in zijn teksten gerelateerd aan de heiliging niet expliciet spreekt over een definitief en forensisch element van de heiliging, betekent niet dat er bij hem geen sprake is van een definitieve en forensische kant van het heil. Net zoals Fesko dit een plaats geeft in de rechtvaardiging, is dat ook het geval bij Knibbe.³¹⁸ Door de verdiensten van Christus alleen zijn de zonden van de gelovige vergeven en is hij rechtvaardig in de ogen van God.³¹⁹ Daar kan de voortgang of achteruitgang in de heiliging niets aan bijdragen en eveneens niets aan afdoen. Zonder deze rechtvaardiging, is de heiliging ook niet mogelijk. Dat blijkt als Knibbe in zijn uitleg van HC Zondag 33 zegt dat de hartelijke vreugde, die hoort bij de opstanding van de nieuwe mens, ontspringt aan de vergeving van zonden en de waarheid dat er niets meer tussen God en de gelovige in staat.

4.4 Deelconclusie

Nu volgt de beantwoording van de derde deelvraag:

Wat is Knibbe's visie op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging?

Volgens Knibbe is de oude mens de aangeboren verdorven natuur van de mens, die de mens overerft van Adam. Deze oude mens moet in de heiliging gedood worden. De gelovige doodt de oude mens door droefheid over de zonde en deze te haten en ervan te vluchten. Dat de Schrift ook spreekt over het definitief gestorven zijn van de oude mens, slaat volgens Knibbe op de bevrijding van zowel de vloek over de zonde als de heerschappij ervan. Er is dus volgens

³¹⁷ Als Knibbe over het moment van de bekering spreekt, wat overeenkomt met het moment van de levendmaking of wedergeboorte, noemt hij dit een “geestelijke verandering van den heelen mens / na siel en lighaam, waar door hy overgebragt word van de duysternis tot het ligt [...]” Zie Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 518.

³¹⁸ In zijn behandeling van Zondag 23, de Zondag over de rechtvaardiging, werkt Knibbe dit uit. Dat de rechtvaardiging forensisch is en niet transformatief, blijkt wel als hij de vraag of rechtvaardigen betekent “iemand regtvaardigmaaken, en van ondeugende deugszaam maaken?” negatief beantwoordt. Volgens Knibbe moet de rechtvaardiging niet verstaan worden als rechtvaardig *maken*, maar als rechtvaardig *verklaren*. Zie Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 380.

³¹⁹ Knibbe, *De leere der Gereformeerde Kerk*, 387.

Knibbe een definitieve kant aan de dood van de oude mens, maar de nadruk ligt op het proces van het doden. In de gelovige is door God ook een nieuwe mens geschapen. Dat is het wedergeboren deel, die bestaat in gerechtigheid en heiligheid en waarin geen zonde is. De gelovige moet ernaar streven om deze nieuwe mens steeds meer te verkrijgen.

Knibbe's spreken over de oude en nieuwe mens in de heiliging vertoont vooral overeenkomsten met het begrip voortgaande heiliging. De definitieve en forensische kant van het heil is bij Knibbe, net als bij Fesko, met name in de rechtvaardiging te plaatsen en niet in de heiliging. In zijn spreken over de oude en nieuwe mens wordt duidelijk dat de heiliging volgens Knibbe primair een transformatief proces is. Binnen dit kader spreekt Knibbe in de geanalyseerde bronnen over een definitieve kant van de heiliging die gelegen is in de bevrijding van de heerschappij van de zonde.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt een beantwoording geformuleerd op de hoofdvraag van deze thesis:

Hoe verhouden de visies van Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875) en David Knibbe (1639-1701) op de betekenis van de oude en nieuwe mens in de heiliging zich tot elkaar, in het licht van de begrippen definitieve- en voortgaande heiliging zoals gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in gereformeerde kringen in de Verenigde Staten (VS)?

Uit de beantwoording van deelvraag 1 bleek hoe de begrippen definitieve en voortgaande heiliging worden gebruikt in het 21ste-eeuwse debat in de VS. Definitieve heiliging is de eenmalige breuk met de zonde en overzetting naar een nieuw leven in het leven van de gelovige. Deze eenmalige verandering is verankerd in kruis en opstanding van Christus en heeft volgens de voorstanders van dit begrip een forensische kant. Over het andere begrip, voortgaande heiliging, is vrijwel geen discussie. Hiermee wordt bedoeld dat de gelovige in zijn leven steeds meer aan het beeld van Christus gelijkvormig wordt.

Vervolgens werd duidelijk in deelvragen 2 en 3 hoe Kohlbrugge en Knibbe de betekenis van de oude en nieuwe mens zien. Beide auteurs zijn het eens over de definitie van de oude mens. Dat is de verdorven, aangeboren natuur die de mens overerft van Adam. Over de nieuwe mens zijn de predikanten het niet eens. Volgens Kohlbrugge bedoelt Paulus met dit begrip Christus Zelf. Knibbe stelt echter dat de nieuwe mens het wedergeboren deel is, dat God in de gelovige heeft geschapen.

In de inleiding werd genoemd dat er op bepaalde terreinen spanning is tussen Kohlbrugge en de Nadere Reformatie. Als het gaat om deze verhouding, spreekt De Reuver van een kritische solidariteit. In dit onderzoek blijkt dat op het punt van de oude en nieuwe mens in de heiliging, Kohlbrugge zich vooral kritisch verhoudt tot de Nadere Reformatie. Kohlbrugge beweert keer op keer stellig dat de oude mens in het leven van de gelovige gestorven *is*, met Christus gekruisigd *is*. De gelovige kan daarom niet opgeroepen worden om de oude mens te doden. Hoewel Kohlbrugge erkent dat het voor de ervaring soms voorkomt alsof de oude mens nog springlevend is, legt hij het volle gewicht op de geloofswaarheid van het gestorven zijn. Bij Knibbe klinken hele andere accenten als het gaat om de oude mens in de heiliging. Uit Knibbe's spreken over het doden van de oude mens, blijkt dat de oude mens een blijvende realiteit in het leven van de gelovige is. Hoewel Knibbe definitieve aspecten ziet aan de dood van de oude mens, overheerst het doden van de oude mens als levenslang proces. Door de zonde te haten, door droefheid over de zonde en door ervan te vluchten doodt de gelovige de oude mens steeds meer.

Ook als het gaat om de betekenis van de nieuwe mens in de heiliging zijn er verschillen aan het licht gekomen. Bij Kohlbrugge heeft de nieuwe mens, in tegenstelling tot de oude mens, een grote betekenis in het leven van de gelovige. Dat is ook bij Knibbe het geval. Hoe de twee predikanten dit invullen, is echter totaal verschillend. Op twee manieren speelt de nieuwe mens een belangrijke rol volgens Kohlbrugge. Allereerst is de nieuwe mens Christus Zelf, Die met Zijn Geest in de gelovige werkt. Ten tweede is het enige wat de gelovige in de heiliging te doen staat het geloof in deze Nieuwe Mens en blijven bij hetgeen Hij gedaan heeft in kruis en

opstanding. Waar Kohlbrugge de gelovige oproept om uitsluitend met Christus bezig te zijn in de heiliging en te blijven bij het volbrachte, roept Knibbe de gelovige op om de nieuwe mens, het wedergeboren deel, steeds meer te verkrijgen. Waar Kohlbrugge de gelovige richt op Christus, richt Knibbe hem op het wedergeboren deel. Dit hoeft niet te betekenen dat Knibbe de blik van de gelovige naar binnen richt, omdat de nadere reformator ook benadrukt dat God het is Die de nieuwe mens vernieuwt. Dat doet Hij door de verlichting van het verstand en het vormen naar Zijn beeld. Tegelijk kan het niet anders of het definiëren van de nieuwe mens ofwel als Christus ofwel als het wedergeboren deel in de gelovige, heeft effect op de blikrichting van de gelovige.

Beide visies verhouden zich verschillend tot de begrippen definitieve en voortgaande heiliging. Bij Kohlbrugge ligt het accent op de definitieve verandering die er heeft plaatsgevonden in het leven van de gelovige, door de definitieve dood en opstanding van oude en nieuwe mens. Dit heeft een sterk forensische, objectieve kant. Tegelijk gaat deze definitieve verandering niet op in het objectieve en heeft het daadwerkelijk effect in het leven van de gelovige. Daarom is er in zekere zin bij Kohlbrugge eveneens sprake van voortgaande heiliging. Hij kleurt dit echter geheel anders in dan de participanten van het debat in de VS. Waar laatstgenoemden voortgaande heiliging expliciet onderscheiden van definitieve heiliging, houdt Kohlbrugge deze dicht bij elkaar. De voortgaande heiliging bestaat voor de gelovige uit niets anders dan het blijven bij de definitieve heiliging. Dat is een groot contrast met Knibbe. Knibbe's spreken over oude en nieuwe mens sluit vooral aan bij de inhoud van het begrip voortgaande heiliging. Het gaat om een transformatief proces. Tegelijk is al eerder opgemerkt dat de definitieve en forensische kant van het heil bij Knibbe een plaats krijgt in de rechtvaardiging. Wel kan de conclusie getrokken worden dat waar bij Kohlbrugge de definitieve heiliging het hele denken van de gelovige over heiliging bepaalt, het in Knibbe's spreken over de heiliging bijna geen plaats heeft.

Bijdrage aan hedendaagse bezinning

Een doelstelling van deze thesis was om bij te dragen aan de hedendaagse bezinning op voortgaande en definitieve heiliging voor kerk en academie. Nu de verhouding tussen Kohlbrugge, Knibbe en het 21ste-eeuwse debat helder is, volgt een bezinning op de bijdrage van de conclusies.

Hoewel er door sommigen kritisch gereageerd is op Murray, heeft hij overtuigend aangetoond dat het NT vaak spreekt over de heiliging als iets definitiefs. Kohlbrugge's bijdrage aan de bezinning is allereerst dat hij radicaal wijst op deze gegevens van het NT. Hiermee dwingt hij de hedendaagse bezinning om deze gegevens te verwerken en niet te negeren. Kohlbrugge doet meer recht aan het nieuwtestamentisch spreken over de definitieve kant van de heiliging dan Knibbe. Hoewel Knibbe wel definitief spreekt als het gaat om de rechtvaardiging, ontbreekt dat in zijn spreken over de heiliging.

Kohlbrugge draagt verder bij door te laten zien dat en hoe het definitieve karakter van het heil het fundament is voor het leven van de gelovige. In de inleiding werd duidelijk wat er op het spel staat aangaande deze thematiek. Als de definitieve heiliging van een christen niet als fundament functioneert, kan dat leiden tot een krampachtig leven waarin de gelovige zijn status

voor God baseert op de mate van heiliging die hij in zijn leven waarneemt. Kohlbrugge wijst de gelovige de juiste richting op: niet naar mijn mate van heiliging, maar naar Christus. In die weg zal God voor de heiliging zorgen.

De waarde van Knibbe voor de theologische bezinning, ligt in het wijzen op het belang van het steeds meer gelijkvormig worden aan het beeld van Christus, dat plaatsvindt in het leven van de gelovige. Ook die klanken zijn onmiskenbaar aanwezig in het nieuwtestamentisch spreken over de heiliging. Hierin draagt de Nadere Reformator niet alleen bij aan de academische bezinning, maar ook geeft Knibbe stof tot nadenken over de pastorale vragen die kunnen leven rondom de voortgang in de heiliging. Vragen die gelovigen kunnen hebben over de ervaring van onvolmaaktheid of het gebrek aan voortgang behandelt Knibbe op een pastorale wijze.

Dit onderzoek dat zich specifiek richtte op de oude en nieuwe mens in de heiliging, heeft mij tot de conclusie gebracht dat het fundamentele karakter van de heiliging door het eenmalige sterven en opstaan met Christus dat Kohlbrugge legt, onomkeerbaar is. Dat staat voorop. Van daaruit volgt dan het *steeds meer* gelijkvormig worden aan Christus. Met deze volgorde sluit ik aan bij Van Vlastuin, Horton en Cunningham.³²⁰ Waar Van Vlastuin eveneens pleit voor Kohlbrugge als invulling van de definitieve positie, gebruikt hij een stem uit het 19de-eeuwse Réveil, Da Costa, als invulling voor het proces. Dit onderzoek laat zien hoe Knibbe als stem uit de 17de-eeuwse Nadere Reformatie, in zijn spreken over de oude en nieuwe mens bijdraagt aan de bezinning op hoe het steeds meer gelijkvormig worden functioneert in het leven van de gelovige.

Concluderend, Kohlbrugge legt het stevige fundament van het definitief gestorven en opgestaan zijn met Christus. Het definitieve karakter van de heiliging staat voorop. Vervolgens kan vanuit Knibbe het belang van het steeds meer gelijkvormig worden aan Christus onderstreept worden. Zo wordt rechtgedaan aan zowel de aanzegging dat de oude mens van de gelovige definitief dood is (Romeinen 6:6), als aan de oproep om zijn leden steeds meer te laten sterven (Kolossenzen 3:3).

³²⁰ Voor Van Vlastuin, zie 1.4 'Stand van het onderzoek'. Voor Horton en Cunningham, zie 2.2.4 'Andere stemmen in het debat'.

6. Evaluatie en suggesties voor verder onderzoek

Vanuit de historisch-theologische methode heb ik de visies van Kohlbrugge en Knibbe geanalyseerd. Deze methode dwong mij om eerst de historische contexten van beide predikanten te schetsen. Waardevol was dat hierdoor duidelijk werd dat er in de context van Kohlbrugge waarschijnlijk een sterke nadruk op heiliging aanwezig was en in de tijd van Knibbe volgens de Nadere Reformatie juist te weinig. Dit kan hebben meegespeeld in de accenten die beide predikanten legden. Tegelijkertijd ben ik in het proces ook voorzichtig geworden om grote conclusies te trekken op basis van de historische context. Een oorzaak hiervan was dat ik erop gewezen ben dat het niet helemaal zeker is of de sterke nadruk op de heiliging er daadwerkelijk was en of dit Kohlbrugge beïnvloed heeft.

Tijdens het onderzoek heb ik mijn plan van aanpak iets gewijzigd. Het oorspronkelijke plan was om eerst alle bronnen van Kohlbrugge te onderzoeken en daarna alle bronnen van Knibbe. Om eerder in het proces een beeld te krijgen van de verschillen en overeenkomsten, heb ik uiteindelijk eerst de behandeling van HC Zondag 33 van beide predikanten geanalyseerd, voordat ik verder ging. Dit hielp mij om in de analyse van de teksten uit het NT te focussen op relevante gegevens voor de vergelijking.

De hoofdvraag bracht drie verschillende theologische discoursen uit verschillende eeuwen bij elkaar. Dit draagt een risico in zich. Thema's uit het 21ste-eeuwse debat in gesprek brengen met theologen uit eerdere eeuwen, kan hen overvragen of geen recht doen. Daarvan bewust zijnde, heb ik geprobeerd de theologen vanuit hun historische context recht te doen en door het gesprek te organiseren nieuwe invalshoeken voor de hedendaagse bezinning aan het licht te brengen.

Dan nu een aantal suggesties voor verder onderzoek. Allereerst wat betreft de omvang van de onderzochte bronnen. In de beperkte ruimte van dit onderzoek, zijn er drie bronnen per auteur onderzocht. Om een rijker en completer beeld te krijgen van en eventuele correcties op de visies op oude en nieuwe mens van Kohlbrugge en Knibbe, zouden meer preken en verklaringen onderzocht kunnen worden. Hierin zou bijvoorbeeld de verklaring van HC Zondag 16, waarin ook gesproken wordt over de oude mens en bijvoorbeeld Knibbe's verklaring van Kolossenzen 2:13. Hierdoor zal ook Knibbe's gedachtegoed, dat vrij onbekend is, breder worden geschetst en voor het voetlicht gebracht.

Verder kan een nader onderzoek naar de verhouding tussen het definitieve en eenmalige karakter van de rechtvaardiging in Knibbe's theologie en het transformatieve van de heiliging meer licht werpen op hoe Knibbe het definitieve karakter van het heil ziet.

In dit onderzoek is Knibbe gekozen als een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. Om de verhouding Kohlbrugge-Nadere Reformatie op het punt van de oude en nieuwe mens aan te vullen, kan onderzoek gedaan worden naar de visie op deze thematiek van een andere Nadere Reformator. Interessant zou kunnen zijn om een Nadere Reformator te kiezen waar Kohlbrugge zich expliciet negatief over heeft uitgelaten, zoals Voetius of à Brakel.

Een laatste suggestie is een onderzoek vanuit een andere discipline naar de manier waarop Kohlbrugge de teksten uit het NT over de oude en nieuwe mens verwerkt. Een exegetische of bijbels theologische studie kan grondiger ingaan of Kohlbrugge deze gegevens op de juiste

manier heeft verwerkt in zijn preken. In deze studie moet dan in ieder geval Kohlbrugge's vertaling van Kolossenzen 3:5 als '*hebt* ze gedood' betrokken worden. Door Kohlbrugge's exegetische argumenten te analyseren, wordt een de evaluatie van zijn visie op de oude en nieuwe mens rijker en completer.

Bibliografie

- Belt, H. van den. “Antonius Walaeus en de grenzen van de Nadere Reformatie.” In *Pietas reformata: Religieuze vernieuwing onder gereformeerden in de vroegmoderne tijd: Feestbundel voor prof. dr. W.J. op 't Hof bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme*, 117-134. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Bie, Jan Pieter, de. G.P. van Itterzon, en Johannes Lindeboom. *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, Deel 5*. 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1943.
- Boele, H. “Willem Laatsman en het Rhedense Réveil.” In *Ecclesia* 112 (25 februari 2021).
- Boogert, W.G. van den. “Een geleerd en beproefd leermeester.” *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002.
- Brakel, Wilhelmus. À. *Redelijke godsdienst*. Deel IIa. Apeldoorn: De Banier, 2017.
- Brienen, T. *Johannes Hoornbeeck (1617-1666): Eminent geleerde en pastoraal theoloog*. Kampen: De Groot Goudriaan, 2008.
- Brienen, T., L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof, en C.J. Meeuse. “Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling.” In *Dnr* 7 (1983): 109-116.
- Briggmann, Anthony and Scully, Ellen. “Historical Theology: Aim and Methodology” in: Anthony Briggmann and Ellen Scully (eds.), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes*. Washington: Catholic University of America Press, 2022.
- Brink, G. A. van den. *Tot zonde gemaakt: De Engelse antinomianse controverse (1690-1700) over de toerekening van de zonden aan Christus, met bijzondere aandacht voor Herman Witsius' Animadversiones Irenicae (1696)*. PhD diss., Vrije Universiteit Amsterdam, 2016.
- Burggraaf, D.A. *Geschapen in Gods beeld: Kohlbrügges lezing van Genesis 1:27: achtergrond en invloed op zijn theologie*. Masterthesis, Protestantse Theologische Universiteit, 2019.
- Cunnington, Ralph. “Definitive Sanctification: A Response to John Fesko.” *Evangelical Quarterly* 84, no. 3 (2012): 234-52.
- Fesko, J. V. “Sanctification and Union with Christ: A Reformed Perspective.” *Evangelical Quarterly* 82, no. 3 (2010): 197-214.
- Graafland, C. “Knibbe, David”, in: D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel 4. Kampen: J.H. Kok, 1998.
- Graafland, C. “Kohlbrugge's prediking in het licht van de Nadere Reformatie.” In *Kerkblaadje* 68 (1977).
- Graafland, C., W.J. op 't Hof, en F.A. van Lieburg. “Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling.” In *Dnr* 19 (1995): 105-184.

Heidelbergse Catechismus: of onderwijzing in de Christelijke Leer, die in de Nederlandse Gereformeerde Kerken en Scholen geleerd wordt. 7e druk. Leerdam: Gereformeerde Bijbelstichting, 2017.

Hof, W.J. op 't. *Nadere Reformatie nu*. Houten: Den Hertog, 2015.

Hof, W.J. op 't. "De Nadere Reformatie in Zeeland: Een eerste schets." In *Rond de kerk in Zeeland*, onder redactie van A. Wiggers, 37-82. Delft: Eburon, 1991.

Horton, Michael. *The Christian Faith: A Systematic Theology for Pilgrims on the Way*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 2011.

Knibbe, David. *Den Sendbrief des Apostels Pauli aan den Colossensen*. Utrecht: Wilhelmus van de Water, 1694.

Knibbe, David. *De Brief van Paulus aan die van Ephesen*. Leiden: Johannes Verbessel, 1694.

Knibbe, David. *De leere der Gereformeerde Kerk, volgens de order van den Heydelbergse Katechismus verklaart, bevestigt, en tot oeffening der Godsaligheyd toegepast*. Leiden: Samuel Luchtman, 1713.

Kohlbrugge, H.F. *De eenvoudige Heidelbergse: Catechismuspreken*. Houten: Den Hertog, 1990.

Kohlbrugge, H.F. *De eenvoudige Heidelbergse: Catechismuspreken*. Houten: Den Hertog, 2018.

Kohlbrugge, H.F. *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen in nagenoeg chronologische volgorde 1-2*. Amsterdam: Maatschappij tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1910.

Kohlbrugge, H.F. *Twaalf Twaalfstallen Leerredenen in nagenoeg chronologische volgorde 7-8*. Amsterdam: Maatschappij tot Uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1913.

Kommers, J. *Ontwaakt, gij die slaapt! Het reformatorisch getuigenis van Gottfried Daniel Krummacher, Hermann Friedrich Kohlbrugge en Paul Geyser tijdens de Erweckung in het Wuppertal van de negentiende eeuw*. Heerenveen: Groen, 2005.

Locher, J.C.S. *Toelichting en verweer: opmerkingen aangaande verschillende punten der waarheid, naar aanleiding van de dissertatie van Dr. J. van Lonkhuijzen: Hermann Friedrich Kohlbrugge en zijn prediking*. Amsterdam: Maatschappij tot uitgave van Gereformeerde Geschriften, 1908.

Muller, Richard A. *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms: Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*. Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2017.

Murray, John. "Definitive Sanctification." In *Calvin Theological Journal* 2, no. 1 (April 1967): 5-21.

Murray, John. "Progressive Sanctification." In *Collected Writings of John Murray: Volume 2 - Lectures in Systematic Theology*, edited by John Murray, 294-313. Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 1977.

- Mulder, G.W.S. "David Knibbe." In *Tussen tekst en toepassing: Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde piëtisten in de Nederlanden 1600-1800*.
- Oorthuys, G. *Kruispunten op de weg der kerk*. Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1990.
- Oorthuys, G. "Kohlbrugge's prediking aangaande den ouden en den nieuwen mens." In *Kerkblaadje* 44^e jaargang no.19 (1953).
- Otten, W. *Uit het levensboek van dr. H.F. Kohlbrugge*. Houten: Den Hertog, 1992.
- Park, Jae-Eun. *Driven by God: Active Justification and Definitive Sanctification in the Soteriology of Bavinck, Comrie, Witsius, and Kuyper*. PhD diss., Calvin Theological Seminary, 2016.
- Reuver, A. de. *Bedelen bij de Bron: Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1992.
- Sarisky, Darren. "Tradition II: Thinking with Historical Texts—Reflections on Theologies of Retrieval." In Darren Sarisky (ed.), *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal*. Edinburgh: T&T Clark, 2017.
- Selderhuis, Herman J., red. *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2019.
- Spijker, W. van 't . et al. *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1993.
- Vlastuin, W. van. *Word vernieuwd*. Utrecht: Kok Boekencentrum, 2011.
- Vlastuin, W. van. "Dort Outwitted by the Remonstrants: Kohlbrugge's Evaluation of the Canons of Dort." In *Church History and Religious Culture* 99, 2 (2019): 228-247, doi: <https://doi.org/10.1163/18712428-09902003>
- Van Vlastuin, W. *Leven in de enige troost: Hoofdthema's uit de Heidelbergse Catechismus*. Apeldoorn: De Banier, 2014.
- Wax, Trevin. "Is Sanctification a Process or a Position?" *The Gospel Coalition*. Geraadpleegd 3 maart, 2025. <https://www.thegospelcoalition.org/blogs/trevin-wax/is-sanctification-a-process-or-a-position/>.
- Zwanepol, K. Campenhout, C.H. van. *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*. Heerenveen: Protestantse Pers, 2009